

BÉL MÁTYÁS: BIHAR MEGYE LEÍRÁSA

Fordította: P. Szalay Emőke, bevezetés és jegyzetek: Csorba Csaba

Bevezetés¹

A magyar helytörténet két legfontosabb, országos vonatkozású kéziratos adatgyűjteménye Bél Mátyás és Pesty Frigyes nevéhez fűződik. Mindkét munkának eddig csak kis része jelent meg nyomtatásban, legnagyobb része kéziratban maradt.² Mindkét gyűjteményt azonban kéziratos formában is meglehetősen régen használja a történeti, néprajzi, régészeti, nyelvészeti stb. kutatás, értékeit osztatlanul elismerik. A szövegek közzététele mégis csak lassan halad, hasonlóan a másik XVIII. századi értékes adatgyűjteményhez, a II. József kori katonai országleíráshoz.

Jelen közlemény Bél Mátyás Bihar megyét leíró történeti földrajzi kéziratainak magyar fordítását tartalmazza. A latin nyelvű kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.³

Bél Mátyás (1684–1749) életének és műveinek ismertetésétől bizvást eltekinthetünk, hiszen a vonatkozó adatok és irodalom különféle lexikonokban könnyen fellelhető.⁴ Bél Mátyás, a pozsonyi líceumi igazgató, majd evangélikus lelkész 1723-ban készítette el Magyarország akkori képe történeti szempontú feltárásának tervezetét (*Hungariae antiquae et novae prodromus*). Ennek a munkának, amelybe tanítványait és fiait is belevonta, eredménye 10 vármegye nyomtatásban is megjelent leírása⁵ és további kéziratos megyeleírások, így Bihar megye leírása is.

Bél Mátyás Bihar megye kézirata eddig „Csipkerózsika” álmát aludta, a kutatás – úgy tűnik – nemigen vett róla tudomást. A XVII–XVIII. század fordulójának Bihar megyéjéről monográfiát író Mezősi Károly sem használta adatait.⁶

Az MTA II. osztálya már 1956-ban egyik súlyponti kérdésnek tekintette Bél Mátyás kéziratos művének kiadását. Ám a következő évben megjelent, az esztergomi járás

¹ A bevezető a Bihari Múzeum Évkönyvének II. kötetében (Berettyóújfalu, 1978) megjelent írás részben javított újraközlése.

² Matthias Bel: *Hungariae novae historico-geographica*. Partis I. Tom. I–IV. Partis II. Tom. V. (Viennae, 1735–1742.) A kéziratban maradt megyeleírások az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, ill. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. köt. (Bp. 1888.) A kéziratos anyag az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.

³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 3379, ff. 1–49.

⁴ *Magyar életrajzi lexikon* I. köt. (Bp. 1967.) 163. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. köt. (Bp. 1891.) 780–783. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat. II. köt. Bp. 1940. 922–923. – Bél Mátyás magyar származására lásd Szalatnai Rezső: *Bél Mátyás ifjúsága*. In: Szalatnai Rezső: *Arcképek, háttérben hegyekkel*. (Bratislava, 1969.) 5–22. Új magyar életrajzi lexikon I. Bp., 2001. 575–576.

⁵ Lásd 2. jegyz.

⁶ Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében* (1692). (Bp. 1943.)

leírásának magyar fordítását tartalmazó kötetet kivéve⁷ másfél évtizedig nem jelent meg újabb közlemény (Savaria – Szombathelyre vonatkozó rövid szövegrész kivételével). Majd Vas megye leírásának folytatólagos magyar fordítását tette közzé a Vasi Szemle, és a Pest megyei rész is napvilágot látott. Időközben Soós Imre fordításában külön kötetben jelent meg – sajnos nem szó szerinti fordításban, hanem kisebb kihagyásokkal, hasonlóan a vasi közleményhez – Heves megye leírása.⁸

Pesty Frigyes kéziratos anyaga még kevésbé kiadott,⁹ a legutóbb megjelent részletek (Baja környéke, illetve Tolna megye) közreadása Kőhegyi Mihály és Gaál Attila érdeme. A kecskeméti és szolnoki megyei könyvtárak nagyszerű közös vállalkozása a Jászkunság anyagának közreadása.¹⁰

Mind Bél, mind Pesty Bihar megyére vonatkozó kéziratos gyűjteményét 1970-ben, mint kezdő muzeológus az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából xerox, illetve mikrofilm-másolat formájában megrendeltem a debreceni Déri Múzeum részére. Azóta több mint fél évtized telt el, s a kettő közül elsőként, Szalay Emőkének köszönhetően Bél Mátyás Bihar megyéje jelenhet meg. Bízunk benne, hogy előbb-utóbb Pesty Frigyes gyűjtésének kiadására is sort keríthetünk.¹¹

Bél Mátyás kéziratainak jelentőségét általában szép szavakkal írta le Szalatnai Rezső. Megállapításából idézünk néhány mondatot, melyek a kézirat Bihar megyei részére is vonatkoztathatók: „Mennyire népibb Bél korai sorozata, mint a Borovszky-féle ezredévi sorozat, mely ugyancsak befejezetlenül látott napvilágot. Borovszky kötetei a nemességben, főleg a főurak családi krónikáiban vélték megtalálni Magyarországgal ezeréves társadalmi hagyományát. Bél, a kuruc idők kortársa, viszont a népben találta meg, a nép munkájának, országépítő kedvének és gyakorlati tudásának szakszerű és pontos felsorolásában.”¹²

⁷ Bél Mátyás: Esztergom vármegyéről írt kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása. Fordította Prokopp Gyula, bevezette és jegyzetekkel ellátta Zolnay László. (Tatabánya, 1957.)

⁸ Bél Mátyás: Vas vármegye leírása. Fordította Tihanyiné Szálka Irma. Az előszót írta, a fordítást átnézte, jegyzetekkel és irodalommal ellátta Bendefy László. Vasi Szemle 1976. 1–2. sz. – Heves megye ismertetése 1730–1735. (Eger, 1968.) – Pest megyéről. (Szentendre, 1977.)

⁹ Kőhegyi Mihály–Solymos Ede: Észak-Bácska földrajzi nevei. (Baja, 1973.) Gaál Attila–Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II–III. 1971–1972. 271–332. IV–V. 1973–1974. (Szekszárd, 1975.) 297–339. VI–VII. 1975–1976. 279–322. Összesített mutató: uo. 323–360. – Asztalos István: Galga-völgy földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos helynévtárában. (Aszód, 1976.) 82 p. – Bognár András: Jászkunság. (Kecskemét–Szolnok, 1978.) 406 p.

¹⁰ Bognár András: Jászkunság. (Kecskemét–Szolnok, 1978.) 406 p.

¹¹ Pesty Frigyes Bihar megyei anyagát évkönyvünk III. kötetében kívánjuk közreadni. (A szerk. megjegyzése – 1978.) Valójában azonban csaknem két évtizeddel később jelentették meg, a Debreceni Egyetem jóvoltából a gyűjteményt (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I–II. Közzéteszi: Hoffmann István és Kis Tamás. Debrecen, 1996.)

¹² Szalatnai i. m. 17.

Lássuk, melyek a főbb értékei a bihari kéziratnak: Régészeti szempontból érdekesek a puszta falvakra, azok helyének látható nyomaira vonatkozó megállapítások. A várak XVIII. század eleji állapotáról is értesülünk a műből (Várad, Szentjobb, Székelyhid, Adony, Pocsaj, Körösszeg, Sólyomkő, Papmező és Fenes váráról). Különösen részletesen foglalkozik a megye mezőgazdaságával Bél Mátyás. Az egyes vidékek fő terményeinek leírása mellett a gazdálkodás módját is gondosan bemutatja. Főleg a szőlőművelést (oltás, metszés, nyitás, borfajták stb.), a dohánytermesztést, ami elsősorban néprajzosok és gazdaságtörténészek számára hasznosítható. A még kéziratot fordítás szőlőművelésre vonatkozó részét máris jól fölhasználhatta az érmelléki szőlőtermesztést bemutató kismonográfiájában Varga Gyula. A városok közül érdekes képet fest Debrecenről és Nagyváradról, a Várad melletti fürdőkről (a XVIII. század eleji magyar fürdőkultúra igen fontos dokumentuma is ezáltal a kézirat); a váradi fürdők ma is igen népszerűek, nemzetközileg is, nemcsak országos viszonylatban. A nemzetiségek közül különösen részletesen foglalkozik a mű a románsággal, érzékletesen mutatva be megdöbbentő nyomorukat, elmaradottságukat, sanyarú körülményeiket. Ehhez képest a magyarokról adott kép viszonylag sablonos és rövid. Az egyes népek bemutatását értékelve feltétlenül szükséges azt megjegyezni, hogy Bél Mátyás nemzetiségi vonatkozásban elfogulatlan volt. A XVIII. század első harmadában, amikor a Magyarország leírása készült, a nemzetiségi ellentétek a Kárpát-medencében még korántsem voltak hangsúlyosak.

Bél Mátyás leírásai – mint a kéziratban többször történik utalás erre – személyes élményeken alapultak, és megfelelnek a valóságnak. A szüretre, a bányászatra és a mezőgazdaságra vonatkozó megjegyzésekből következtethetőleg – valamennyinél az 1726. évet említi különböző eseményekkel kapcsolatban a kézirat – arra következtethetünk, hogy ezen évben, az év második felében járhatott Biharban, és akkor készített jegyzeteiből az 1720/30-as években szövegezhette Bihart bemutató művét.

A kéziratban persze találunk pontatlanságokat is. Ma már olykor megmosolyogtatók a naiv névetimológiák, egészében azonban igen nagy értékű történeti forrás Bihar megye leírása. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a többi megye anyagához képest a kézirat viszonylag szűkszavú, és kissé aránytalan. A szőlőművelés leírása, a románok, továbbá Debrecen és Várad, valamint a fürdők bemutatása, a váradi püspökök felsorolása, az 1552. évi adóösszeírás közlése mellett egyébre, a viszonylag kis terjedelmet figyelembe véve, alig maradt hely. Így a települések jelentős részét a kézirat nem is említi (erre többször olvashatunk benne utalást is), sok falunak a nevéen és földrajzi fekvésén kívül

egyéb ismertetőjelét mellőzi. Ez annak tudható be, hogy a nagy kiterjedésű megye sok-sok településéről nem tudott részletesebb adatokat beszerezni.

A falvak leírása pontos földrajzi sorban követi egymást, szemléletesen, a térképen is jól követhetően.

A kiadás módjáról annyit, hogy a latin nyelvű kéziratot kihagyás nélkül, teljes szövegében lefordította Szalay Emőke, s a fordítást hiánytalanul közreadjuk, hasonlóképpen a kézirathoz kapcsolódó, Bél Mátyás készítette jegyzeteket is. A szövegkiadáshoz szükséges, általunk készített kritikai apparátus a Bél-féle jegyzeteket különállóan követi, s elsősorban a helynevek feloldására szorítkozik, megjelölve a mai hivatalos nevet, Romániához tartozó településeknél az 1918 előtti magyar és a mai hivatalos román nevet. Ezenkívül elsősorban földrajzi vonatkozásokat magyarítottunk, pontosítottunk, tárgyi magyarázatoktól helyhiány miatt is el kellett tekintenünk. A kritikai munka e tekintetben egyes témakörök kutatóira vár. A magyarázó jegyzetek az egyszerűség kedvéért a Bél-féle kézirat fejezetbeosztása szerint követik egymást, fejezeteken belül is a kézirat sorrendjéhez igazodva.

A történeti vonatkozások tekintetében, mind a megye, mind egyes települések esetében jól áttekinthető monografikus feldolgozásokhoz utalhatjuk az olvasót: Jakó Zsigmond, Mezősi Károly műveire gondoltunk elsősorban, de haszonnal forgatható Bunyitay Vince munkája a váradi püspökség történetéről, K. Nagy Sándor művei, a Borovszky-féle és a Nadányi Zoltán szerkesztette megyei monográfia. Bibliográfiai tekintetében Bodor Antal helyismereti könyvészete stb.¹³ Az 1552-es adójegyzékben szereplő települések helyhez kötésétől eltekinthetünk, mert ez Jakó, illetve Mezősi említett munkájában megtalálható.

Reméljük, a helytörténet, a néprajz, a gazdaságtörténet és más tudományágak művelői haszonnal forgathatják Bél Mátyás több mint két évszázaddal ezelőtti gyűjtőmunkájának immár nyomtatásban is megjelenő, magyar fordításban olvasható művét. Bízunk benne, hogy a tekintélyes múltra visszatekintő Bihar-kutatások ösztönzéséhez a Bihari Múzeum megalapítása és meginduló kiadványai sorában Bél Mátyás kevesek ismertete megyeleírásának megjelentetése is hozzájárul.

¹³ Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp. 1940. Mezősi i. m. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. köt. Nagyvárad, 1883–1884. K. Nagy Sándor: Bihar vármegye földrajza. Nagyvárad, 1886. K. Nagy Sándor: Biharország. 2. jav. és bőv. kiadás. Nagyvárad, 1884–1888. (hasonmás kiadás Nagyvárad/Oradea, 2008). Csánki Dezso: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. Bp. 1890. Borovszky Samu szerk.: Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. é.n. Biharvármegye. Szerkesztette Nadányi Zoltán. Magyar városok és vármegyéik monográfiája. XXV. Bp. 1938. Bodor Antal: Magyarország helyismereti könyvészete. Bp. 1944. Csomor Tibor: Magyarország honismereti bibliográfiája. 1. köt. Bp. 1972. Csorba Csaba: A régi Sárrét világa. (Bibliográfia). Békéscsaba, 1974. Stb.

Bihar megye története

FŐ RÉSZ

Fizikai fejezet

Bihar megye fekvéséről, természetéről és alkalmasságáról

Kivonat

I. §

Nevét *Biharról*, ennek a vidéknek a legmagasabb hegyéről kapta. Mások a hunok nagyon régi váráról nevezik Bihar megyének, amelynek magas sáncai még látszanak *Bihar* város felett. De mi inkább a hegyről, amelyet Bihornak neveznek, eredeztetjük a nevét. Ugyanis Bihor kétséget kizáróan a szlávok *Pryhory* szavából maradt fenn hangvesztéssel, amely azt jelenti, mint hegyek mellett. Valóban ez a megye csaknem alatta fekszik az igen magas hegyeknek. Ezért nevezik Bonfini (a), Bethlen (b) és mások is Bihor megyének.

II. §

Békés megye határaitól kelet felé Erdélyt érinti, északon Kraszna és Szatmár megyékkel határos, délről pedig Zaránd a szomszédja. Majdnem olyan hosszú, mint amilyen széles, ugyanis Debrecentől a Bihar hegyig 16 mérföldet számlál, míg Sarkadtól Piskotig eggyel kevesebbet. Az utóbbiak közül ez a falu Szatmár megye határán van, az pedig Békés és Zaránd határán.

III. §

Ennek a megyének a természeti fekvése Zarándhoz hasonlóan hegyekre és mezőkre oszlik. Azon a részen, amelyet a zarándi, szabolcsi, békési és szatmári határok fognak körül, üres térséget mutat, itt-ott erdővel és mocsarakkal tarkítva, ezek a falvak romjai és maradványai fölé csak az utóbbi időkben nőttek; amint azt Zaránd megyében is feljegyeztük. Világosan látszanak ugyanis a barázdákkal elválasztott szántóföldek, amelyeket a sűrű erdők elfoglaltak.

IV. §

Azon a részen, amely Erdélyt érinti, a Kárpátok hegyei fogják körül. Ugyanis vidékünket Zaránd megyétől a Kraszna vidékéig a hegyek bérceik összefüggő

sorozatával övezik. Ezek között a bihari a legmagasabb, teteje olyan magas csúcsba emelkedik fel, hogy a legritkábban lehet látni az örökké felhőkbe burkolt hegycsúcsot. Oldalát hó borítja, amelyen át igen régi föld alatti nyílások látszanak, többnyire rézbányáké, amelyeket itt régen használtak. Ehhez a bérchez legközelebb a *Czap* van, amely magas ugyan, de a biharinál alacsonyabb, bár hegyesebb és meredekebb. Míg az előbbinek a teteje kopár és csupasz, addig ennek az oldalát a csúcsáig lucfenyők, tiszafák és más fenyőfajták borítják. A *Margó* hegy a harmadik a sorban, az előbbinek szomszédja és csak bérének hasadásával válik el tőle. Magasságban nem marad el a *Czap* hegytől, kevéssel magasabb is és csupaszabb, de nem olyan meredek. Ezt követi a *Belyénes* hegy, amely *Belyénes* városával szemközt fekszik. Ehhez csatlakozik a *Fekete Réz* alacsonyabb bérével, lejtősebb elágazásaival és a síkságra lágyan ráhajló oldalaival. Itt van a *Papmező*, termékeny és erdővel borított hegyek. Ezekhez kapcsolódnak a Kárpátok, különösen *Kalotaszög* és *Meszes*, ezeket más szerzők is feljegyezték (c). Közöttük ereszkedik be a megyébe a *Vörös Réz* hegység, ez Erdély határaitól észak felé fordulva bércek sorozatával vonul a Kraszna folyóig, magas és meredek ugyan, de az előbbieknél alacsonyabb. Csúcsait bőségesen borítja tölgy és lucfenyő, amelyek tűzfának és épületfának egyaránt igen alkalmasak.

V. §

A szőlőültetésre alkalmas hegyoldalak a Vörös Réz hegységnél kezdődnek, körbe mennek a Sebes-Körös folyó mellett *Püspek* városáig, innen észak felé forduló gerinckel a Kraszna folyóhoz futnak, itt-ott patakokkal, völgyekkel tarkítva. Nincs táj, mely kiesebb lenne e domboknál. Mivel széles kitárulkozó síkságból emelkednek a magasba köröskörül, olyanok, mintha a mezőkből kelnének ki, belsejükben a Vörös Réz hegységig tarka dombokat mutatnak. Erdők nem borítják, majdnem teljesen csupaszak, hacsak a ritkás cserjéket nem számítjuk, amelyek a szőlőültetéseket néhol megbontják. A földjük egyébként fekete, porhanyós és kövér, mivel különfélék, így különböznek a borok is, amelyeket adnak. Ezért az egyik oldal jobbat, a másik silányabbat terem.

VI. §

A folyók közül a legnagyobb a két Körös, az egyik a *Sebes-Körös*, a másik a *Fekete*. Ez a belényesi járásban ered a Bihar hegy mellett a Chrischor vagy Krischor hegynek az oldalában – amely mintegy Chrisii origo – ahogyan a románok, ennek a vidéknek a lakói csonkult és parasztosan összevont szóval nevezik. Kis forrás bocsátja ki, bő vizű és örökké folyik. De amint befolyik a különböző völgyekbe, mind nagyobb

lesz az egymást kölcsönösen érintő hegyek aljából sűrűn beleömlő patakocskákból. Mivel arannyal kevert homokot szállít, minél bővebben folyik, annál gazdagabb. Amikor *Poianahoz*, az oláhok falujához ér, amely egy völgyben helyezkedik el, olyan bő vizű, hogy ezeket az egyszerű embereket a gazdagság keresésére csábítja. Mondják, hogy itt az igen egyszerű oláhok a körbe folyó patakocska homokjából a legtisztább aranyat kaparták ki. Innen a sok kapzsi munkától felkavart Körösünk szűk völgyön át *Szülyeste* falu felé fut tovább. Ezen túl már síkság van, Belényes nagyon kellemes vidéke, amelyet hosszába metsz ketté a beleömlő patakokból megnagyobbodott medrével. Ugyanis mihelyt *Szülyeste* felett a hegyek közül kiérkezik, miként tömlőcből szabadabb mederrel folyik ki, *Lehesén* mellett fut el, majd *Kelpenyeden* megy át, mikor *Vaskoh* faluhoz ér, a *Boi* patakka találkozik, amely a közeli hegy oldalából folyik ki igen bő vizűen, szolgálva a partján levő kovásműhelynek minden nagyobb munkáját. Mivel a *Boi* patak felmelegszik, ezért a Körössel találkozva, olyan a vizük, hogy semmilyen fagy nem fogja be. Azt tartják, hogy ez a patak a *Boj* hegyen túl – ettől kapta nevét – a dési járásban ered, innen a hegyek alatt barlangokat találva, azok titkos járatában hömpölyög, míg a *Boj* hegyet alámosva kijáratot nyit magának. Bármint is legyen, én magam is láttam, hogy annyira bő vizűen folyik ki ez a patak annak a hegynek a lábából, hogy valóban olyan, mintha nem tudom milyen hosszú üregeken át a hegyek legalsó mélyéből jönne ki ide. A kijövele is barlanghoz hasonló, nem annyira magasságban, mint szélességben, hogy az éppen kiömlő folyó egy alig harminclépésnyire fekvő malmot forgat körbe szünet nélkül. Minél távolabb hömpölyög, annál bővizűbb lesz ennek a hegynek az aljából hasonlóan felszínre jövő patakocskáktól, még több malmot hajt. Amikor *Vaskohhoz* érkezik, találkozik a Körössel. Közéjük esik egy igen kellemes fekvésű halmocska, ennek végénél folynak egybe. Itt a patak bővelkedik pisztrángokban, amelyeknek jeles bőségét halásztam ki magam is a váradi püspök őrállóival egy fél óra alatt. Ugyanennyi a számuk az egészen eddig folytonosan eső Körösben is. *Vaskohn* túl *Barest*, *Siit*, *Lunka* falukon folyik át. Innen *Hatar*, *Gigishin* és *Voien* felé siet, ahol a *Rézbányától* jövő folyócska ömlik bele. Azután *Petrillenhez* ér *Kakacsény*, *Köszvényes* és *Lazur* mellett: e hely alatt ömlik bele a rivus reginae, a *Kérálnyé pataka Szudrics* falunál egyesülve a Körössel. Amikor *Tatar* falu mellett folyik el, ismét egy másik patakot fogad magába, amely a hegyekből ereszkedik le. Azután *Nyegerfalu* és *Belyenes* mellett folyik el, a város alatt egyesül a *Belényesi* patakka, innen *Janosfalvához* fut, ahol a *Pocola* folyóval találkozik, amely a hegyekből eséssel fut alá. Így halad a hegyek összeérő lába között és mossa *Sonkolyos*, *Örvényes*, *Borzik*, *Szent Miklós*, *Kápolna*, *Geszta* falvakat, ahol

véget ér a belényesi járás. Azután sűrű erdők ligeteibe ér, és amikor *Bélfenyér* felé hömpölyög, három ágra szakadt medrével ingoványos, mocsaras utat vág magának. Ezután ismét több ágra szakad, amelyek közül egy mocsárrá szélesülve terül el a síkon, ahol inkább állni látszik, mint menni: a két másik nagyobb ág *Nagy-Zerind*, *Anth* és *Sarkad* irányában lép át *Békés* megyébe.

A *Sebes-Körös*s nevét vizének sebességétől kapta. Ugyanis annyira gyorsan fut, hogy rohanni hiszed, nem pedig folyni. Valósággal lerohan Erdély hegyeiből, és *Fekete-tónál* lép be Bihar megyébe. Amint a hegyeket elhagyta, erősen kanyargó folyással a megye legkellemesebb részét öntözi, nevet is ad neki: *Keres-vidéke*. Elsoroljuk a helyeket, amelyeket érint: *Lore*, *Csernohaza*, *Baratka*, *Sonkolyos*, *Bonlaka*, *Rév*, *Gögény*, *Kakucs*, *Tinód*, *Élesd*, *Lugos*, *Czécske*, *Örvény*, *Telki*, *Posalaka*, *Pusztaiújlak*, *Telegd*, *Vásárhely*. Majd innen Váradhoz közelít, és azután *Vadász*, *Keresztszegh*, *Komádi* és más falvakon keresztül folyik át *Békés* megyébe. Halban bőséges, de ásványokkal van teli, ezért ivásra egészségtelen. A váradiak úgy tartják, hogy a sok érc miatt egészségtelen ez a folyó.

A vidék patakocskája a *Pecze*. A Papmezőn ered kettős forrásból, az első a Püspökfürdőből, a *Somló*-hegy aljánál buggyan ki meleg vízzel: a másik hideg vizet bocsát ki a Félix-fürdő felett a belényesi út mellett levő völgyecskében, de amikor a fürdőhöz érkezik, keveredve a fürdő vizével, melegedni kezd és miután Sz. Márton falu mellett egy másik forrással keveredik, vize már egészen meleg lesz. Bár minél távolabb megy, annál inkább lehűl, de Váradig még, amely fél mérföldre van, olyan langyos, hogy a jég, hacsak nem elviselhetetlen a hideg, a legritkábban szokta borítani. Ezért a régiek Kalonda-vizének nevezték, az oláhok által megváltoztatott latin szóval, akik egykor a meleget nevezték így. Várad alatt összefüggő mezőket választ szét szép medrével, és papírmalmokat hajt, majd *Vadász* és *Palota* falukat mossa, ott ömlik bele a Sebes-Körösbe. Ahol meleg a vize, ott hiányoznak a halak. Míg Váradon folyik, több malmot forgat.

A *Berettyó* mocsaras és lápos folyó. A Risius-hegy bocsátja ki, a magyarok ezt *Vörös Réznek* nevezik. Amíg a hegy hajlásaiban nyomul előre, egyenes mederrel hasítja a partot, de amikor a síkságra ér, szélesen szétterül. Elsőként a magyaroktól *Margitanak* nevezett helyet érinti, azt *Vörös Abrany* követi, túl rajta *Sz. Job*, majd *Szent Imre*, utána a másik oldalon *Szalar*d. Ezen az oldalon *Vaida* távolabb van, míg a másikon *Hodos* közelebb. Itt már igen erősen kezd kiszélesedni, a sekély meder miatt sok pocsolyát és iszapot teremt. Kivált akkor létesít náddal, sással és kákával belepelt mocsarat, amikor *Félegyház* faluhoz érkezik. Itt egyáltalán nem mély, de tele van áthatolhatatlan sárral.

A falu alatt már a dombok közül a síkságra hömpölyög, amelyeknek kettémetszett völgyeit és hullámzó földjeit eredetétől egészen eddig folyvást öntözte. Ezután minél távolabbra folyik, annál sárosabb földet talál, amelyben összefüggő mocsárhoz hasonló medret váj. Ugyanis ott ágakra szakadásával, szélesen szétterülő vizével inkább állni látszik, mint folyni, bár középen folya, míg két oldalon a partok mintegy tartóztatják a lusta és tunya vizet. *Félegyházától egészen Pelbardiáig* messze kiterjedt mezőket és szántóföldeket szel át, ennek vége *Kismáriánál* és *Pocsajnál* van, ahol az *Érrel*, egy hozzá teljesen hasonló patakka egyesül, és innen még jobban szétterjedve folyik tovább *Esztár* mellett *Gáborjánig*, majd *Berettyóújfaluiig*, és amikor *Bakonyszöghöz* érkezik, végtelen mocsárban szétömlve megszűnik folyni, kivéve az év esős időszakát. Ez utóbbi hely körül tengeri gyöngyökhöz hasonlókat terem. Nekem Károlyi Sándor főispán mesélte, aki saját szemével látta, hogy egy Rapolczi nevű debreceni református pap a Berettyó tiszta gyöngyeiből, amelyet Bakonyszöghnél szedett, leányának pártát készített, azt régi szokás szerint viselik a magyarok. Rákokkal és teknősbékákkal tele folyik, nem hiányoznak a potykák, csukák és más halfajták sem, kiváltképp táplálja a lápi csíkot, mivel sáros és mocsaras. Nem is beszélek a vízimadarakról, a récékről, a szárcsákról, amelyeknek végtelen sokasága beborítja és beárnyékolja itt a vizeket.

Érnek nevezik a magyarok azt a folyót, amely a Berettyóhoz mindenben hasonló. Ez ugyanis nem más, mint valamifajta mocsár a *Craszna*-pataktól kettémetszve, amely a szatmári mezőkről hozza a vizét erre a vidékre. A megyébe *Tarcsa* falunál lép be, szétterülő vízzel igen lassan folyik *Ottomány* és *Keserő* felé, azután *Székelyhidat* mossa, azon túl *Diószeg* mezőit öntözi, ahol hatalmas területet áraszt el, ott ömlik bele Pocsajnál a Berettyóba. Nagyon híres a halak és madarak nagy számáról. Lápi csikban nagyon bővelkedik, ezt a lakosok főként megfőzik. Miután fejüket levágták, vízbe dobják őket vagy hideg ecetbe. Megfőzve nagyon kellemes ízűek és kék színt kapnak. A folyó itt már a legtöbb évben majdnem teljesen kiszárad, és hacsak nincs eső, a folyó névre nem szolgál rá. *Gyepes* és *Köleser* a Kettős-Körös folyói, belőle erednek, *Janosda* és *Anth* mellett elmenve, Békés megye határánál folynak vissza a Körösbe. A Gyepes halakat, kiváltképp potykákat táplál, kövérek és jó ízűek.

VII. §

Elsősorban *Sárrétyet* dicsérik, mint a megye legtermékenyebb mezőit, földjei feketék, a Berettyó és az *Ér* teszi csodálatosan termékenyvé. Bármilyen fajtájú gabonából sokat hoznak ezek a földek. Nagyon értékes takarmány is terem ezen a vidéken. Igen közel van ide az *Érmelyéke*, ennek mezőit az *Ér* öntözi. Ezeket is a

legjobb és legtermékenyebb földek között láttam. A fekete, porhanyós, sík, kövér földön a gabonának minden fajtája igen bőségesen terem. Elsősorban a dohánynak nagy itt a dicsősége. A diószegi dohánynak egész Magyarországon elterjedt a híre. De nem terem ennél gyengébb a székelyhídi, félegyházai és tamáshídi földeken sem. A harmadik híres föld a váradi. Ez a Köröstől és egyéb sűrűbb patakokcáktól öntözve nagyon termékeny, árpát, búzát bőven terem, de rozsot nem, mert az a sok vizet nem szereti. A negyedik helyre tettem volt a belényesi mezőket. Ezek az 1726. évben, mikor másutt minden megfogyatkozott, bőséges aratást hoztak.

VIII. §

Bor a vidék egy járásában terem, magas fekvésű helyen, a Vörös Réz-hegység lejtőin, amely Erdély határait érintve egészen Szatmár megyéig *Pusztaiújlak* mellett *Telegdet*, *Vásárhelyt*, *Váradot*, *Püspekit*, *Bihart*, *Félegyházát*, *Diószezet*, *Székelyhidat*, *Kiskerekít*, *Asszonyvásárat*, *Ottományt* és más falvakat mintegy körbe fogja. Mivel az ég és a föld különböznek, ez a termést megváltoztatja. Vannak, akik a termékenység rendjét úgy állítják fel, hogy első helyre az asszonyvásári szőlőket helyezik, utánuk a diószegieket teszik, majd a székelyhídiakat, utánuk a margitaiakat, azután a vajdaiakat, továbbá a szentimreieket, majd a csatáriakat, a bihariakat, utánuk a püspökiet, továbbá a váradiakat, végtére a vásárhelyieket, legutolsóként pedig az újlakiakat. Mások három osztályt állítanak fel. Az első osztályba sorolják az erős borokat, ezek a többieknél tüzesebbek, ilyenek véleményük szerint a csatári, püspöki, bihari, váradi, vásárhelyi szőlőkben teremnek; a másodikba a kissé kellemesebb ízű, különlegesebb borokat helyezik, ezt a dicsőséget a vajdai, szentimrei, diószegi boroknak adják; harmadik osztályúnak mondják a székelyhídi, asszonyvásári, margitai és újlaki borokat, amelyeket mérsékelt erejűeknek, de kellemes ízűeknek tartanak. Osztályozása tudniillik: A) osztály: diószegi, vajdai, asszonyvásári, vásárhelyi, szentimrei, püspöki, újlaki. B) osztály: csatári, bihari, margitai, székelyhídi, váradi. C) osztály: szalacsi, ottományi, telegdi, micskei, ezek sorát a sarkadi zárja, amely elsőként érik meg, ezért ezek a szőlőskertek szüretelnek először, ez idő szerint a legnagyobb nevet és hírt az alispánnak, Budai Zsigmond úrnak kell adni, amelynek ízével megaszúsodik. Bármint legyen is, ízleléssel nem lehet pontosan megállapítani, senki sem tudta könnyen eldönteni, hogy a váradi borok az erősebbek, jóllehet az asszonyvásáriak nem nagyon engednek nekik, míg a székelyhídiak tartósabbak, a vásárhelyiek pedig édességben múlják felül a többieket. Az ok a nap állásában van, amely ezt dél felől állandóan éri, míg a többiek napkeletre, részben pedig napnyugatra fekszenek. A bihariakat

állandóan éri, a diószegiek és a székelyhídiak nyugatra tekintenek, az asszonyvásáriak keletre fordulnak.

IX. §

A borok nagyobb része fehér, kisebb a vörös, ezeket kevesen szokták termelni, míg azok, amellet, hogy erősebbek, változatosságukkal is gyönyörködtetnek. Egyébként két-három éven túl nem erősödnek, sőt ha melegebb az idő, már két év után megecetesednek, meglágyulnak. A búza igen nagy hasznot hoz a sárréti, érmelléki és a váradai területeken, ahol a rozs termése kevés, ez a belényesi járásban már jobb. Ott ugyanis a búza mellett a rozs, az árpa és a zab is igen szépen megerősödik. Az a dohány pedig, amely Diószegen és a szomszéd falvakban terem, mégpedig Félegyházán, Székelyhidán, Keserőben és más helyeken, nemcsak a megyében, de egész Magyarországon méltán híres. Ugyanis mind a levelek nagyságával, mind színével és erejével szerfölött kínálja magát. Tudniillik a levele nagy és széles, sárga színű, erős és kellemes ízű. A törökbúza szerte mindenütt igen kövően nő. De míg különösen a gabona termékenysége igen nagy mindenütt, mégis Szatmár megye határa, amely a nyírfás *Nyérséget* érinti, kevésbé termékeny, a termés is kevesebb.

X. §

Nagyon jó dinnye terem a sárréti és a szomszédos debreceni járásban, nemkülönben az érmellékiben, a váradiban már hitványabb, kivéve, ami Innánd falu körül és Szalontán, a Gyepes partján terem. Alma legnagyobb bőségben a belényesi járás szőlőhegyein van. A lakosok az összes fajta közül legtöbbször becsülik azt, amelyet *Búza almának* neveznek, ez mala triticea, zöld színű, savanyú ízű; hasonló a *Kormos alma*, ezek erős héjúak, amikor megérnek sárga színűek, nagyon ízletesek, gyümölcsük kemény, kerek és közepes hozamúak. Az íz kiválóságában egyik sem múlja felül a , ezzel lehet összehasonlítani azt, amelyet a németek *Türkische Weindling*-nak neveznek, ha a színét nézed. A szilvafajták közül elsősorban a kemény héjú duránczai barack, ami igen nagyra nő. Szerfölött javaslom a sárgát, nemcsak színének ritkasága miatt, ami birsalmához hasonló, hanem kellemes íze és levesessége miatt is. Nincs olyan gyümölcs, amely ennek a vidéknek a földjét ne szeretné. Úgy vélem, hogy egykor itt a gyümölcsfáknak nagyobb volt a bősége és jobban művelték, mert szerte az erdőkben, amelyek a falvak romjain nőttek, gyümölcsstermő, ültetett fákat jegyeztem fel, amelyek igen hamar kivénültek. Gesztenyét ritkán lehet látni.

XI. §

A csordáknak, amelyek éjjel-nappal kint vannak, legnagyobb a száma a sárréti és a szomszédos debreceni járásban. A barmok szépek, nagyok, egészséges, erőteljes testűek, színük fehér és sötét, fejüket illendő nagy szarvak övezik. Az itt felnövő lovaknak dicséretben másokat elébe helyezni egész Magyarországon nem lehet. Ezekről a vidékekről viszik nemcsak az ökrök, de a lovak közül is a legtöbb és legszebb állatot Bécsbe. A disznók sehol sem járnak olyan nagy haszonnal, mint a Szalonta körüli erdőkben. Itt ugyanis nagy berkeket járnak körbe, amelyek makkban igen gazdagok, ezért disznóhizlálásra nagyon alkalmasak. Nem tévedek, ha azt, amit különböző megyékből más városokról mondanak, én a megyénk három mezővárosáról vagy városáról mondom.

Várad embernek.

Debreczen Ökernek.

Szalonta Sertésnek.

Ez azt jelenti: Várad az embernek borral szolgál, Debrecen a marháknak abrakkal, Szalonta a disznóknak makkal. A marhák között a magyar juhok nagy száma táplálkozik. Több ezret lehet látni a legsűrűbb nyájokban, az eleséget és a pásztorok terheit hordozó szamarak járnak körül. De ezt csak a mezőkről mondtam volt. A hegyekben az ökröknek, a lovaknak és a juhoknak a mezeiek-től erősen eltérő fajtái láthatók. Ezek ugyanis kisebbek, és testük olyan könnyű, hogy a hegyek szikláin és nagy meredélyein macskák módjára bolyonganak és legelésznek. Megrettensz, amint a völgy aljából megpillantod, hogy a sziklák meredekjén és a hegyek csúcsain a tehének, juhok és disznók nem kapaszkodnak, hanem futkosnak, szökdelnek, ugrálnak. És bármilyen távoli berket és hegyoldalt bolyonganak be könnyedén, a pásztor egyetlen jelére mégis engedelmesen úgy összegyűlnek, hogy láthatóan egy sem hiányzik közülük. Ezért a mezei fajtáknak alakjuk és nagyságuk nagyobb ugyan, de ügyességben és izletességben ezek megelőzik őket. A húsuppánis jobb ízű és egészséges, mert válogatott, hasznos füveket legelnek. Ezért jobban meghízhatnak, több sajtot és vajot adnak.

XII. §

A vadászat mindenütt szabad. Emiatt ott, ahol katonák telelnek, vagy nyaralnak, kevesebb a vadállat. Ezek örökös vadászatai miatt, amelyeket többnyire időöltés céljából űznek, alig néhány tud megmaradni. Egyébként a távolabbi mezőkön és hegyekben könnyűszerrel végrehajtott vadászaton látható, hogy a szarvasok, őzek, rókák, nyulak csapatostól futnak elő. Szinte hihetetlen a madarak sokasága és

változatossága. A fácánok közül különösen a félegyházi és a székelyhídi mezőkön és szőlőskertekben élők követelik maguknak a dicsőséget. A lakosok télen a hóval belepert mezőkön szoktak madarászni. Gyakran annyit fognak össze, hogy teli szekérral szállítják Bécsbe.

XIII. §

A folyókban és a mocsarakban igen sok a hal. Különösen a Körösök szolgáltatnak sok jó ízű pontyot, csukát és harcsát. A Berettyóban és az Érben sárosabbak, mivel mocsaras vízben és sárban hemperegnek, de bőségben és számban még az előbbieket is felülmúlják. Kellemes az ízük, ha a vizet, amelyben megfőzik, itteni szokás szerint hagymával ízesítik. Magam is kipróbáltam, és hosszú használattal megtapasztaltam, hogy ennek a vidéknek a halai nem szorulnak mások mögé. Rendkívüli nagyságot mutatnak a lápi csíkok. Emlékezzünk meg a Berettyó és az Ér folyó rákjairól és teknősbékáiról. Sok ezret szállítanak innen évente Bécsbe. A hegyekben a Kárpátok lábánál a Körösök bővelkednek pisztrángokban és lazacokban. Én magam is halásztam itt, kellemesen töltve az időt. Összefoglalva: nincs a természetnek olyan adománya, amely ebben a megyében hiányozna. Bor, kenyér, hús és más eledel felülmúlnak sok megyét.

XIV. §

Erdély határán több barlang van. A két legnagyobb közül az egyik *Eskelő* falunál van, a másik Belényesben, *Fonác*nál. Amaz a Sebes-Körös mellett majdnem háromezer lépéssel Várad felett látható. A mélyből nem nagy, de széles nyílással nyílik, és megy a hegy belsejébe előbb szűkebb, majd szélesebb járattal. Egy tiszta, hideg és egészséges vizű patakot bocsát ki magából, amely pisztrángokban gazdag, de nem hiányoznak a lazacok sem belőle. Vízének bő folyása miatt nem könnyű megállapítani, milyen mély és széles. A másik barlang Belényes vidékén van, *Fonacz* falu mellett. Bal kéz felé vezet az út hozzá egy kis völgyön és hegylejtőn keresztül. Bejárata szűk, de nem járhatatlan, még lovasok is beférnek rajta. Velünk, amikor ebben a barlangban voltunk, a gyalogosokat kivéve, akik nagy számban kísérték bennünket, tíz lovas is volt. Amikor felértünk, a bejáratban kapu módjára szikla állt velünk szemben, azonban mellette lovon ülve léphettünk be a barlangba. Itt miután megkötöttük a lovakat, elhatároztuk, hogy megtisztítjuk a nyílást. A barlang észak–déli irányban egyenesen futott három vagy négy öl széles nyílással, 186 öl hosszan. Föld alatti járathoz hasonló, de tágasabb annál, amit bányákban szoktak csinálni. Mélye oktalan állatok és emberek csontjaival van tele. Úgy vélem, hogy háborúk idején a lakosok iderejtőztek barmaikkal és állataikkal, és ezek

csontjai kerültek elő. A sziklából kiszivárgó nedv különböző alakzatokat alakított ki. Lehet látni itt szobrokhoz hasonló formákat, amelyek vadállatokat, szarvas állatokat, mindkét nembeli embereket, asztalokat, székeket, padokat mutatnak. A nedvességgel bevont sziklafalak felül boltozatot alkotnak. Róluk mindenütt alakzatok csüngenek le, itt oltárok, ott orgonák, amott pajzsok és szószékek. Változatosságuk a belépők szemét gyönyörködéssel tölti meg. Ezért idegen emberek jönnek ide nézelődni. Vannak, akik azt mondják, hogy a rómaiak bányája volt, de közelebb áll az igazsághoz, ha úgy véljük, hogy a természet vájta ki a barlangot.

XV. §

A szomszéd hegyekben mindenféle bányák vannak. A Bihar hegy oldalában tátong egy nagyon régi, már beomlott rézbánya szája. A barlang melletti hely rézkohóként szolgált, ezért a magyarok Rézbányának hívják, ami ezt jelenti. A fejedelemség egykor szépen megépített, de már leomlott bányaművének romjai láthatók ott. Körülötte hegyek vannak, amelyek a sűrű föld alatti járatoktól összeomlottak, közülük a legjobbkat a rézbányaiak az eminenciás kardinális Csáky váradi püspök kezdeményezésére most 1726-ban kezdték megújítani és a bányákat helyreállítani. Az ő parancsára és utasítására készítenek a Körös mellett a Vaskohnak nevezett helyen vasat, ez a rézbányáktól félmérföldnyire van. Más fém is található itt, az arany és ezüst igazolja ezt, hogyha keresnének, aranyat és ezüstöt is lehetne bányászni.

XVI. §

Aranyat egykor ebben a megyében a bányák mellett többféleképpen kerestek. A folyóknak a hordalékait, ahogyan a Körösökben, árkokkal fogták meg, ezekben vezették a hegyek meredek lejtőiről a vizet, és ott pokrócokat, gyapjúrongyokat és posztókat terítettek szét, hogy visszatartsák az aranyhomokot. Néhányan, bár nem sokan, ezt a módszert a mai napig megtartották, így a belényesi *Poyanaban* lakók, akik nem annyira szorgalomból és életük fenntartása céljából, minthogy munkával töltsék el az időt, mintegy játszva mossák és választják külön az árkokba leülepedett homokot. Egyébként ezek a folyók igen gazdagok és alkalmasak aranszállításra. Miután kimosták a fővenyt, előtűnik az aranszemcse, amely különböző alakú lehet, kölesnyi, lencse nagyságú vagy babfeketényi és egy részük korpaszemcsényi, esetleg szinte alakot utánoznak. Mondják, hogy vannak, amelyek a mederben a fővennyel együtt születnek. Amikor – mondja Köleséri – *a görgő arany molekulákat a föld fővenyes, iszapos, homokos részei felfogják, mintegy szitán mennek keresztül és a porból különféle alakokká nőnek.*

Általánosabb azonban az a vélekedés, hogy az aranyat az aranytermő hegyekből a záporosók és a vízfolyások sebes rohanású mosásai hozzák le, ezt erősíti a gyakorlat is és a parasztok szokása, akik az ilyen aranyat felkutatják és megszerzik. Ők akkor mossák legszívesebben a folyót, amikor a zivataroktól felduzzadt. Miután az visszaszívja a vizet, ami előző nap kicsapott belőle, rögtön a partra sietnek, deszkákat helyeznek mellé, és a lejtős gyapjúdarabokon keresztülöntik a vízzel kevert homokot, hogy leülepedjék az, amit a hegyekből kimosott és az áradással lezúdított – hiszik. Maguk a minap megkérdezték pojanaiak, akik a mosást végezték, válaszolták, hogy most nem tudják, mert a Körös a nagy szárazság miatt leapadt. Ez az 1726. év volt, amikor a Körös olyan alacsony és keskeny volt, hogy át lehetett gázolni az alig folyó habokon. Nemigen tetszik ez az igen kiváló Kölesérinek. *Az aranyat ugyanis – teszi hozzá – b) amelyet a folyók partjainál vagy magukban az aranyat hozó folyókban találnak, alig látszik hihetőnek, hogy a zivatarok mossák ki az aranytermő hegyek lábaiból, és rohanásukkal gördülnek le, mivel nem könnyű egyedül a víz folyásával a mélyből kimosni vagy kiszedni az aranyat, sem vízzel olyan messzire szállítani. Csalhatalan ítéletet nyújtanak a folyami arannyal kevert fekete, vastartalmú üledékek, amelyet a mágnes kő is bizonyít, amelynek jótéteményéből megtisztulnak, készségesen ráfüggeszkedve, jóllehet vasérceket aligha lehet találni a szomszédságban. Ezen kívül, ami biztos ítéletét adja az aranytól súlyos homoknak a távolról nézők számára is, részben a színe, részben az anyaga. Azt pedig, hogy a súlyosabb göröngyökben a föld külső felületén gyakran található arany, bizonyára egyformán lehet a súlyosabb részek tapadásának és más különféle okoknak felírni.* Előhoz a helyek közül, ahol aranyat mosnak olyan hegyeket, amelyekben meddő és érc nélküli nagy közök vannak, az arany, amit a folyókban találnak, különbözik attól alakban, mivel leveles, ez pedig kicsiny és alig különbözik a lisztől (c). Bármelyik is legyen, az igazat lehet bizonyítani. Nyilvánvalóan nem tagadom, hogy az arany a folyók medrében születik, de nem megyek bele annak tagadásába, hogy a záporosó mossa ki ömlésével és viszi bele a folyókba, amelyek a víz útjába akadnak a hegyekben. És ha nem is tudja kioldani és kimosni egyedül a víz folyásával a mélyből; de odaszállítani az aranymosó folyókba nem nehéz, amint a fövenyt szállító záporok mutatják. Ámbár zivatar után olyan erővel rohannak le a vizek, hogy nemcsak homokot, de sziklákat is leszakítanak és visznek magukkal. De ki nem ismeri a hegyek lejtőin a kövekkel kevert fövenyt? *A kövek kavicsai között gyakran akad arany* – mondja Plinius. d) Kiváltképp ahol omlások és hasadékok vannak, amelyeket mosnak az esők. Ugyanis gyakran olyan vad folyással rohannak, hogy semmi nem állhat ellent nekik, elviszik, amibe beleütköznek, messze

távoli folyókba. Amennyire bizonytalan, hogy honnan hozzák az aranyat, annyira nem lehet kételkedni, hogy a fekete üledék, amit *Köleséri* vasat hordozónak nevez, az az arany fővenye, ami záporosóval zúdul le, és keveredik össze. Tudjuk, hogy Magyarországon vannak bányák, ahol az aranyat vassal együtt bányásszák. Ha pedig a főveny, amelyet mosnak, a hegyekből jön, az arany, amit belőle elkülönítenek, miért nem hasonló sem színben, sem anyagban, sem más tulajdonságban. És nem a hegyekben mosott arany különbözősége okozza, hogy nem hisszük, a folyami arany is a hegyekből származik. Eltér ugyan alakban, és hogy a folyókban parányi csak, annak az az oka, hogy nem tudja másként kimosni, csak a nagyobb részek szétmállasztásával.

Politikai rész

A lakosokról és a hivatalokról

Kivonat

I. §

A dákok az elsők között lakták ezt a vidéket: ezért Ptolemaeus Dacia néven jegyzi fel azt a területet, amely a Kárpát hegynél kezdődik, nyugatról a Tisza folyó, délről a Duna, északról a szarmata Európa zár be: feljegyzése szerint az erdélyieket, székelyeket, románokat és a magyarok nagy részét, akik a Lengyelország felé kitérülő földet lakják, dákoknak nevezi. Bár a galatákat, scordidusokat, akiket Athenius Laziumnál említ, nekem ide kellene helyeznem, de hazugságba nem akarok kerülni, mivel csak annyi biztos, hogy ezeken a részeken található egy hegy, amelyet a lakosok *Kalotaszögnek*, mint a galaták szöglete, neveznek, de valójában nem lehet azt hinni, hogy a magyarok Kalotája a galatáktól hátrahagyott szó lenne. Biztosabb az, hogy amikor a hunok Attylával Magyarországot keresték, ide jutottak; és nem kétséges, hogy az utódaik, amikor Chaba megosztotta őket, itt álltak meg. (a) Bármint is legyen, amíg Magyarországot itt a dákok és a gepidák, ott a jazigok birtokolták, ebben a részben is változtak a lakosok: a visszatért hunok pedig, miután elfoglalták Erdélyt, midőn látták, hogy Pannóniában Nagy Károly kegyetlenkedik, nem keltek át a Tiszán, hanem a part mentén helyezték el táborukat, és egészen addig ott maradtak, amíg Nagy Károly halálhírére felszerkenve a szerencse reményét magukba nem fogadták. Miután pedig meghódították Magyarországot, ezeket a részeket Sabolcz vezér és Kendi szállta meg.

II. §

A magyarok, akik ennek a vidéknek legnagyobb részét birtokolják, kétségkívül az ő utódaik. Attól az időtől kezdve, hogy Sabolcz vezér a nemzetségét ideplántálta,

utódai, akiket igen sok háború pusztított, a megyét szolgálták, kiváltképp a váradi vár védelmét, amit igen gyakran ostromoltak, majd visszafoglaltak. Másokat is befogadtak, akik a városukhoz akartak tartozni. Ha valakik a Tiszántúlon elsők között voltak a műveltségben és a gazdagságban, ennek a megyének a magyarjai azok. Nemcsak a gazdagok, de a szegények is munkát adnak a betűknek. Békére törekedve háborút nem csináltak, hacsak nem kényszerültek. A jó gazdálkodást nem nézik kevesebbe, mint a hírnevet. A paráznaság főbenjáró bűn, az asszonyokat bármilyen kis vád fővesztésre vagy elválásra ítéli. A leányok mint másutt, tizenkét évesnél alig nagyobbak, amikor férjhez adják őket. A városiaknak és a parasztnak az öltözéke ugyanaz, nem nagyon különbözik ettől az sem, amelyet a nemesek viselnek. Leginkább a kék színt kedvelték. Az asszonyok mégis többre becsülik a zöldet, főként a fiatalok, ezeknek az öltözéke legtöbbször zöld. Sarukat, csizmákat viselnek, mint a férfiak; ámbár a nemesek közül sokan nemcsak az öltözéket, hanem a pompát is a germánoktól kölcsönözték. Többnyire barna vöröses színűek, erős testállásúak, vegyesen magasak és közepesek, *vidám lelkűek és szorgalmasak*. Nincs jobb paraszt mint a magyar. Gazdag falvakban élnek, csinos házakat építenek, eszközeiket a szükséglet szerint díszítik. Legtöbbször ökrökkel és marhákkal kereskednek, de nem hanyagolják el a szőlőket és a földeket sem.

III. §

A szőlőskertek, amint mondják, egy vidéken vannak, magasabb fekvésű földjeikkel elválnak a mezőktől és a hegyektől is, mintegy összekapcsolják azokat. De ahogyan különbözik a földek minősége, úgy mindegyik a megfelelő munkát kívánja. Mégsem különböznek nagyon, sőt a szőlőművelésben mind megegyezik.

IV. §

A szőlőt oltóágakról ültetik, Sturzreben, amelyeket vagy az anyáról frissen lemetszve tüstént elültetnek, vagy egy kevés ideig földdel lefedve őriznek, nem úgy, ahogyan a pozsonyiaknál szokás, hanem egyszerűen a levegőtől elzárva nem engedik kiszáradni. Mindegyiket sorba ültetik, még pedig a szőlő hosszába húzott vonalba, de míg egyesek összefüggő barázdákat vezetnek a föld elejétől a végéig, egymástól három láb távolságban levő sorokban, mások a vonalat megtartják ugyan, de nem összefüggő barázdákat használnak, hanem abban a rendben, ahogyan a barázdák lettek volna, árkocsákat ásunk, amelyek körülbelül két láb hosszúak és egy láb szélesek, az árkokat hosszúságban két, szélességben három láb választja el egymástól. Az ebben a rendben ültetett szőlővesszőkről azt lehet hinni, hogy összefüggő sorokban helyezték el őket.

Az árkoknak és a barázdáknak a mélysége általában ugyanolyan, ritkán haladja meg a két lábat, ezekben helyezik be az oltóágakat, és a kihányt földdel trágya nélkül fedik be, ám bár vannak, akik trágyát is adnak hozzá, így a váradiak, püspökiek, bihariak, diószegiék és mások, míg az asszonyvásáriak megelégednek a kihányt földdel.

V. §

Az így elültetett szőlőtöveket, mihelyt megerősödnek, az anyatóról lenyomott vesszőkkel szaporítják, úgy, hogy a venyigéket egyenként az anyató körül, annak ágyába nyomják be és kötik le, úgy, hogy belőlük csak két rügy maradjon a föld felett. A szaporításnak ezt a módját a magyarok *homletás*nak nevezik, mivel így a venyigéket teljesen lenyomják, vagy lealacsonyítják.

VI. §

A szőlőnek nem egy fajtája van, de míg vannak, akik a több és különféle fajtát kedvelik, mások egy fajtával megelégedve dolgoznak a szüret reményében. A szegényebbek a *bakator szőlőt* szeretik, egy vörös szőlőfajtát, a Columellánál is szereplő *helvola*-hoz hasonlót, amely nem bíbor színű, de nem is fekete, hanem téglaszínű. Színe alapján valamennyire megegyezik a pozsonyiak vörös színű moschajával, de ízben nagyon eltér attól, fürtjei nagyobbak, kerek, nem sűrű, hanem inkább ritkábban függő szemekkel, a héja is erősebb és nagyobb szemekre nő meg. Gyümölcsben, fürtben, szemben, termékenységben leginkább a tokaji vöröshöz lehet hasonlítani, bár színben halványabb, emiatt sokan úgy vélik, hogy a szőlőt, amit bakatornak nevezünk, ha a tokaji földbe átültetik, piros rózsaszínűvé változik. Akárhogyan is van, ahogy mondják, bárhol legyen is, kivéve az erősen hideg éghajlatot, bőséges termést hoz, jó ízű bort ad, és édességben felülmúlja a többi fajtát. Ha külön kezelik, aranyhoz hasonló bort ad, ezért fehérrel keverik, hogy szebb színűt kapjanak. Evésre sem jobb nála egy szőlő sem. Az *erdeinek* nevezett szőlőt mindenki nagyon kedveli, ezt az elnevezését nem azért használják, mert hasonló az erdei gyümölcsökhöz, hanem mert erdők módjára közepszerű földeken is bőségesen terem. Bora elég jó, de könnyebb, mint az előzőé, sűrű fürtöket hoz. Gyümölcse fehér, kerek, közepes szemű, sűrű, olyan bő termést hoz, hogy a szegények számára nem lehet ennél hasznosabbat találni. A semproniai fehértől alig különbözik, termékenységben egyenlő és színben hasonló, de fürtjei nagyobbak és sűrűbbek és evésre is alkalmasabb. A harmadik szőlőfajta, amit a magyarok *Borosfejér*nek hívnak, fehér és borteremő, eléggé nedvdús szemű, bővebben terem ugyan, mint a hasonló tokaji fehér, de keményebb héjú és savanyú ízű, evésre alkalmas. Következik a *farok* szőlő, a magyarok *Juhfark*nak nevezik, mivel juhfarokhoz

hasonló fűrtöket terem. Fehér fűrtjei az előbbieknél apróbbak és erősebb héjúak, de valamennyi között a legédesebb. Ezt a négy fajtát mindenki elsősorban keverten ülteti, sokan *Furmidulast* is adnak hozzájuk, ezt a tokajiak *Furmintnak* nevezik. A tokaji vidéken kiváltképp ezek szolgálnak rá a dicséretre, mert termékenyek és édes bort adnak, ezeken a szőlőhegyeken azonban ritkábban fordulnak elő, és nem olyan édes a boruk. A *kecskecssecsűt*, *öregkecskecssecsűt*, *szagosat* és több más fajtát evésre kedvelik. A feketék közül a *Bodonszőlőnek* nevezett fajtát szeretik. Nagyobbacska szemű, nagyobb fekete fűrtű, de savanykás ízű. Néhányan ültetnek *Jenőszőlőt*, ezt dicséretükkel ajánlják. Nem marad ki az *Angusta* és több más fajta, amelyeket nem akarak felsorolni.

VII. §

Tavasszal, amikor a hó alól kilátszik a föld, újból megmetszik. Az anyatőről az összes vesszőt két vagy három szemre metszik vissza, és nem hagynak csak két-három venyigét, még akkor sem hagynak többet, ha az anyák elég nedvdúsak és erősek. Új szőlőt csak két vagy három évvel hoz az ültetés után.

VIII. §

Háromszor kapálják a felnyitást kivéve, amellyel a télre befedett szőlőtöveket kibontják, ezt a munkát *nyitásnak* vagy *felnyitásnak*, *kibontásnak* nevezik. Először tavasszal, amikor kibontják a szőlőt, mozgatják meg és ássák fel a földjét, ez nem számít a kapálások számába. Az első kapálás április hónapban van, a második húsvét után, Keresztelő Szent János napja körül. Amikor felássák a földet, nem egyengetik el a talajt, hanem a szőlőtő mindkét oldaláról összevonják a földet, egyenes oldalú árkokat húznak, úgy hogy a szőlők közei legyenek barázdáltak, és így szinte lemélyítve, míg a szőlőtőkét a föld magasabban takarja.

IX. §

Karózzák, mint másutt, tüstént az első kapálás után, leginkább tölgyfa karókkal, amelyeket a Réz hegyről hoznak a hiány pótlására, míg a többbit Felső-Magyarországról, a Tisza segítségével. A többi munkát a tokajiakhoz hasonlóan végzik.

X. §

Szüretelni októberben a legbölcsebb, így 1726-ban is október 10. napján kezdődött a munka, és elnyúlt a hónap 22. napjáig. A szüretelés szokásai nem különböznek, kivéve, hogy a kisajtolást nem mindenütt csinálják. Vannak, akik a szőlőfűrtöket a

tőről leszedve, zsákban gyűjtik össze, alsó részébe töltve, majd kádban lábbal addig tapossák, míg csak a szőlőszemekben csepp nedv sem marad. Később a zsákból kivéve azonnal sajtó alá helyezik, ahol teljesen kinyomják a levét. Mások kádban lábbal, de zsákok nélkül tapossák, és miután megtelt a kád, a lét vesszőkosárral kiemelik és így helyezik sajtó alá. Ezt a módot sokan előnyben részesítik, mivel úgy hiszik, hogy ez nem olyan seprőt ad, mint amit zsákban nyomnak ki; a zsákat pedig azok kedvelik inkább, akik gyorsabb munkát akarnak végezni. Ugyanis, amit zsákban nyomnak ki, azt tüstént lehet edénybe önteni, viszont lassabban megy, mintha kádban taposnák ki, és kisebb munka a fürtök sajtolásával való kipréselése a kádban való taposásnál.

XI. §

Mindkét fajta munka után, akár zsákban taposták ki, akár kádban, egyformán kipréselik, a szegények pedig, hogy lőret kapjanak, a kipréselt szőlőszemekhez vizet öntenek, és másfél-két napig a vízben hagyják, ezután ismét kisajtolják, ezt nevezik *Loranak*, amit megisznak, miután lehúzzák a bort. Mások nem préselik ki a szőlőszemeket, miután vizet adtak hozzá, hanem a hordóban hagyják addig, míg teljesen megérik, és azután isszák a nedvet.

XII. §

A mértékek különbözők. A nagyobb mértéket, amit mi vödörnek nevezünk, a magyarok *Akónak* hívják, ezt hatvannégy meszely tölti meg. A kisebbet a magyarok *Csőbernek* nevezik, ebbe ötvennél több nem fér. A mértékegységek különbségének megfelelően vannak X és XII vödörtől XX, XXI, és XXII vödörig edények. Itt nem kénezik a hordókat, hanem szőlőleveleket főznek meg, és ezek levével mossák ki a hordókat, mielőtt beletöltenék a mustot. A mustnak két fajtája van, egyiket lábbal tapossák ki, a másikat sajtóval préselik ki a szárából és a héjából. Vannak, akik a kettőt összeöntik, mások külön tartják más hordóban.

XIII. §

Amíg forr a bor, a kamrában a prés mellett őrzik, azután helyezik a pincébe. A legtöbb embernek az erdőben van pincéje, ahol keményebb a föld, föld alatti üreg módjára földbe ásva. A pincéknek ez a fajtája jobb, mint amilyen biztonságos. Ugyanis nemcsak a hideget mérsékli, hanem a fák gyökerei is hasznára vannak a bornak, jobbá teszik, illatosítják. De ezek az erdőkben levők a tolvajoktól nincsenek elég biztonságban. Bár az ajtókat úgy szokták elrejtetni, hogy ne maradjon nyomuk, mégis néha ennek ellenére megtalálják, ahogyan élénk táruul egy Félix fürdő melletti

pincében, ahova későn érkeztünk. Ebből a pincéből a kiváló bort éjszaka kiemelték és elvitték.

XIV. §

A bort különböző helyekre viszik, elsősorban Temesvárra és Nándorfehérvárra. Csöbörje, hacsak nem különlegesen érett, négy, öt esetleg hat máriás. Nem áll el sokáig, egy-két éven túl alig lehet romlás nélkül megőrizni.

XV. §

A sík és kövér földeket szántóföldeknek használják. Háromszor szántanak. Mihelyt az idő melegedni kezd, felszántják a földet. Június hónapban feltörik, Mihály-nap előtt harmadszor szántják. Trágyázni nem szükséges, csak a belényesi járásban, ahol elmaradnak a sík, kövér, porhanyós, omlós szántók, itt a földek a hegyeken vannak és nehezen művelhetők. A harmadik szántás után vetnek a magasra emelt ormók közötti barázdákba – a két barázda közötti felmagasított földet nevezik *ormónak* –, ez a vetés a gabona szárát megnyújtja. Mélyen szántanak, a szántás három vagy négy összekötött eke mélységével egyenlő. A sík vidéken tiszta búzát vetnek rozs nélkül, a belényesi földeken keverik, mert így valamivel silányabb ugyan, de többet terem. A törökbúzát nem a felszántott, hanem a felkapált földbe inkább ültetik, mint vetik, bár a mezőkön búzavetéshez hasonlóan hányják. A dohányt ültetik, először, mint palántát kerti növényként, azután, amikor megnőtt, kiviszik a feltört földre, sűrű árkocskákat készítve káposzta módjára ültetik bele. Amikor megnőtt, a gyökérhez legközelebbi leveleket leszedik, a magasabban lévőket fent hagyják, amíg megerősödnek. Ezt addig csinálják, amíg a fagy meg nem csípi a növényeket. A leszedett leveleket először halomba rakják, és annyi ideig tartják lefedve a kamrában, míg sárgulni kezdenek. Amikor megsárgult, a levél szárát, ahol az anyáról leszakították, átszúrják és hosszú sorban cémaszálra függesztik. Olyan helyre teszik, ahol eső nem éri és a nap hevét megfelelően kapja. Ezért a tető koszorúja alatti falakra rögzítik, úgy hogyha esne, a fölfüggesztett leveleket a csepegő ereszaljak ne tudják átnedvesíteni. Így tartják őket, amíg megfonnyadva barna színt öltenek, akkor száruknál fogva marokba szedik, és alkalmas száraz helyen őrzik néhány évig. Ugyanis abban az évben, amikor termett, nem adják el, hanem csak a második vagy a harmadik, vagy az azt követő években. Minél tovább tartják az olajhoz hasonlóan, annál erősebb lesz. Babot ritkán vetnek, de lencsét és borsót sokat. A dinnyét mindenek felett szeretik, és így nem mulasztanak el semmit, amiről úgy vélik, hogy növekedését serkenti.

XVI. §

Az otthoni vendégszeretetben minden más népet felülmúlnak, vagy legalábbis egyenlők velük. A katonáknak pedig, akik náluk telelnek, a mindennapi zsold mellett ételt szabadon adnak, hogy megőrizzék a békét velük. A szükségletnek megfelelően tisztességes házat építenek. Inkább takaros, mint kevélykedő bútorokat tartanak. Fiatal korban házasodnak, kiváltképp a nők, akik közül sokan alig tölti be a 11. évet, amikor férjhez mennek. A házasságtörést annyira gyűlölik, hogy halálbüntetéssel sújtják. Vannak, ezt az élőkötől tudom, akinek a feleségét emiatt fővesztésre ítélték.

XVII. §

A belényesi járást és a szomszédos területeket a románok lakják. De a magyarok sem hiányoznak, velük elvegyülve élnek. Eredetüket már másutt említettük. Nevük a származástól látszik eredni, akikkel keveredtek, ugyanis amikor egy Flaccus nevű római polgártól és hadvezértől a Flaccus colonusai nevet kapták, a származást Vlachinak hívták őket. A nép nyelvén a F V-re változott, majd később a magyarok a V és az L betű közé A-t szűrve be Valachi-nak nevezték őket. Ugyanis a magyar száj nem tudja az összetorlódott mássalhangzókat magánhangzó közbevetése nélkül kimondani. Nyelvük más, a latin, olasz, szláv és magyar beszéd keverékét használja, bár az olasz szavak vannak túlsúlyban. Egyszerű nép, a hajlék, amit építenek, kunyhóhoz hasonlít inkább, mint házhoz. Nincsenek kenyérsütő kemencéik, helyén náluk kürtötűzhely van. Ez alatt a tüzet örökösen égni hagyják, éjjel főként a poloskák miatt, mivel úgy vélik, hogy a fényben csipéseiket elkerülhetik. Mindnyájan a házban alszanak, néhány embert kivéve, akik tüzet gyújtva az udvaron örködnek. Mivel a tisztaságra nem törekednek, az ágyakban, amelyekről azt lehet hinni, hogy festett, mert olyan piszkos, a háziak igen nagy sokasága alszik. A házakban csak rongyok és pokrócok vannak, ezek már nem hiányozhatnak. Akinek pénze van, a hegyekben elásva vagy a fákba rejtve őrzi. Az egész házban nem lehet találni olyan eszközt, ami tíz garast érne.

Kecskebőrt viselnek, kecskeszőrből vagy fekete gyapjúból maguk szövik ruhájukat. Fejüket is bőrből készült süveg fedi, ezt a magyarok *Kucsmának* nevezik. Az alig két-három napos fekete bárány bőrért lenyúzzák, és süveg formájára alakítják. A süvegnek ezt a fajtáját minden magyarországi nép kedveli, bár alkalmasabb formával, mint a román. Néha ők is készítenek más formájúakat. Az ilyenek felülhaladják a náluk szokásos süvegeket, de nem csinosabbak annál. Nincsenek bocskoraik, lenyúzott bőroket kötöznek a lábukra. Ugyanilyen az asszonyok lábbelije is. Csak kecskeszőrből készült ruhába öltöznek, kivéve a kenderruhát, amely a nemeket különbözteti meg. A

mi törökbúzánk a táplálékuk. Ebből nemcsak kenyeret sütnék, ezt málának nevezik, édes, aranyárga és szokatlanul kellemetlen, de nekik annyira jóízű, hogy ha bőven van gabonájuk, azt eladják, hogy törökbúzát vehessenek, emellett péppé is megfőzik, és másfajta ételeket is készítenek belőle. Vallásuk miatt, mivel a görög rítust követik, hússal ritkán élnek. Halat nem mernek enni, csak a bűnbánat napjaiban, ezt csak olajjal, vagy ha ez nincs, akkor ecettel és sóval főzik meg.

Bármilyen keményen élnek is, arcuk piros, testük állása erős és arányos. Semmit sem viselnek el nehezebben, mint az igazságtalanságot. Amikor tudnak, azonnal bosszút állnak azokon, akik megsértették őket. A szülők halálukhoz közeledvén testamentumban hagyják meg gyermekeiknek, hogy három éven belül álljanak bosszút az ellenségén. A haragtól felindulva érzéseiket a dühben megkettőzik: *cine mente*, ezeket el kell kerülni, mert a veszedelmet keresik. A gyermekeket hanyagul nevelik. A tízévesnél nagyobb fiúk még nem tudják, hogy van Isten, és milyen könyörgéssel lehet hozzá imádkozni. Sőt a felnőttek sem ismerik az imádságokat. A gonosztevők között volt olyan, aki, amikor halálra ítélve felszólították, hogy imádkozzon, azt válaszolta, nem tud. Amikor szomszédai erőltették, hát sohase imádkozott, azt válaszolta, valóban sohasem imádkozott, azért vannak a papok, hogy imádkozzanak érte. Papjaik az egyszerű népből származnak, akik a lecturán kívül másat nem értenek. A templomba összegyűlve szokás szerint himnuszokat énekelnek elő, néha magyarázatokat adnak a prédikációhoz, de csak amelyek a böjtre, a táplálkozás módjára és mértékére, csökkentésére vonatkoznak. A nép engedelmeskedik nekik, de szerfölött egyszerű és vad életet él. Elsősorban állatokra vágnak, mert állattartó életet szoktak meg. A lovakat és a teheneket úgy tudják ellopni, hogy a jelenlevő tulajdonosok sem veszik észre. Igen járatosak a bűvölés tudományában, állataikat meg tudják őrizni a farkasok rablásaitól. A farkasok és az üszők egy nyájban bolyonganak és egymással nem ellenségesek.

A szénát a fákra helyezik, hogy ne rothadjon el a nedvességtől, és ne egyék meg az állatok. Itt-ott a földek között emelkedő fák ágain asztagok módjára láthatók a szénák. Nagyon szeretik az almát, ezért bőven termő fákat ültetnek. Semmit sem tudnak a vendégeknek úgy dicsérni, mint az almából és szilvából készített aszalványokat. Borban nem bővelkednek, ezért almából, szilvából és más gyümölcsből tűz segítségével italt készítenek, ezt a magyarok pálinkának nevezik. A táplálkozásukhoz szükséges élelmiszerek nagyon csekély értékűek. Az ökör negyedrészt egy forintért lehet megvásárolni, ennek húsa jobb ízű, mint azé, amelyik a mezőkön él. A vadállatok nagy bőségben élnek, mint már mondtam, a valachok a böjt miatt ritkán esznek húst. Valamivel nagyobb értékű náluk a bor, de kevesen isszák, ámbar amikor

a valachjaink nekibátorodtak, rettentően ittak, és a legkisebb okból is veszekedést kezdtek, és könnyen megölték azt, aki velük szembeszegült. Van két ökröm, inkább ezeket hiányoljam, minthogy ellenségem büntetlenül éljen. Egyébként a földet jól megművelik, és nem dolgoznak akkor sem hanyagul, ha más munkához fognak. Igen fiatalon és fiattal házasodnak, ahogyan a magyarok. A vőlegény első éjszaka nem hál a menyasszonyával, a szüzesség megőrzése kedvéért, hanem a barátai közül bárkivel, vagy egy vénasszonnyal. Amikor a menyasszonyt hazavezetik, az ajtó előtt bőséges vízleöntéssel fogadják, a bőséges szerencse kívánás jeleként. Külön-külön táncolnak. Miközben a férfiak elfoglalt helyükön ritkán mozgatják magukat, a nők szökdécselve járják őket körül.

XVIII. §

Kevés rácot lehet találni, inkább csak a városokban, kereskedés céljából. A románokkal közös vallást követnek. Másokkal békében élnek, és sokaknak előtte állnak a tiszta élet mutatásában, mivel erényes és hasznos életet élnek. Árukat szállítanak Germániából, Lengyelországból és Törökországból, bár emiatt sok haragosuk van.

XIX. §

A vidék legmagasabb főtisztviselője a váradi főpap, ezt a tisztséget most Eminenciás bíboros Csáky Imre gróf viseli. A megyei hivatalokat a püspököknek Corvin Mátyás király idejében engedte át, aki először Vitéz Jánosnak, atyja iránti szolgálatáért örökösen neki adományozta. Előtte világiak kormányoztak, akik közül Moch ispánnak Imre idejéből dicsérik az emlékét, akit 1199-ben helyeztek a megye élére. Utána András uralkodása alatt 1217-ben volt Heuca, majd Mica, aztán Nimcha és végül Dénes, hogy a többieket ne említsem. A konvent élén tehát ma a püspök ül, amikor nincs jelen, a helyettese viseli ezt a tisztséget, aki az első a Szent Szenátusból vagy Káptalanból, közönségesen fővikáriusnak nevezik. Egy alispán van, *Budai Zsigmond*, és helyettese *Bucsy Mihály*. A nótárius *Bakay Ádám*. A nemeseknek négy bírása van, a megye járásai szerint. Az érmelléki járásban *Andrássy* ítélkezik. A sárrétiben *Fodor Pál*, a váradiban *Beliczay László*. A belényesi járásban *Ferdini Ferenc*. A legtöbb gyűlést Várad Olaszinak nevezett részében szokták tartani, kevesebb van Püspökiben, Biharban és másutt. A megye pecsétjeit az alispán őrzi, közös lenyomata itt látható. A természet összes adományát mutatja, amelyeket csak nyújt a megye, hegyeket, mezőket, vizeket, halakat, gabonát, bort *Sigillum Inclyti Comitatus Bihariensis* felirattal.

XX. §

Egykor híres volt ez a vidék, nem földje kiválósága miatt, hanem a főnemeseiért, akiket nevelt. Azon kívül, hogy a királyok székének a hírében áll, előjárói között is voltak királyi törzsből sarjadtak. Közöttük első Kálmán volt, I. Nagynak nevezett Géza és idősebb testvére Szent Lászlónak a fia, ámbár vannak, akik tévedésből azt mondják, hogy II. Géza király fia volt. Valójában II. Géza 1161–1191-ig uralkodott, míg I. Géza, a mi Kálmánunk atyja már 1076-ban meghalt. Ugyanis Szent László, amikor Géza örökébe lépett, magának fia nem lévén, bátyja két fia közül az Álmos nevűt jelölte ki örökösének, a másikat, Kálmánt pedig, akit, mint mondják, isteni intésre kegyetlennek látott, megparancsolta, hogy a váradi Szent Ecclesia felszentelt püspökévé válasszák, de amikor meghalt László, ennek az ellenkezője történt. Ugyanis a magyarok visszahívták Kálmánt Lengyelországból, és Álmosnak a beleegyezésével királlyá koronázták. Utána aztán a főpapi méltóságban valaki névtelen következett 1100-ban. Majd az alábbiak következtek abban a rendben, ahogyan Szentiványi elősorolja.

Mercurius	1156 körül
Másik névtelen	1170 körül
Miklós	1174
I. János	1180
Vatha	1186
Elvimus	1189
Simon a törvények doktora	1214
Sándor	1220
I. Benedek	1232
Vince	1232
Zozimus	1259
Ladomér	1271 utána esztergomi érsek
Tamás	1281
Bartholomaeus	1284
II. Benedek	1201
I. Imre	1300
Ivanka	1318
Báthori I. András	1329
Demeter	1346

I. Domonkos	1373
II. Zudar Imre	1376
László	1378
II. János	1383
Lukács	1397
Eberhard	1406
II. András	1414
III. János Milánóból a törvényszék doktora, megerősítették	1426. ápr. 22-én 1427. júl. 23.
Jakchi Dénes megerősítették	1436
IV. János	1440
V. János	1447
VI. János	1466, utána esztergomi érsek
VII. János Alemann	végül salisburg.
VIII. János	1475. szept. 3-án
Farkas Valentin	
II. Dominicus	1497
Szakmári I. György	1501, aztán és végül esztergomi érsek
Thurzó Zsigmond	1506
Perényi Ferenc	1519, a mohácsi csatában halt meg
Czibak Imre b.	

Akkor a szekularizáció a püspökséget meggyengítette és Zápolya Jánostól nyerte vissza, aki ezt a tartományt nagy igyekezettel irányította, meghalt végül Erdélyben 1534-ben, amelynek akkor előljárója volt. Itáliában lévő Liguria Cibo családjából származott?

II. György Ferenc kardinális	1539, meghalt 1550.
Zebesti Mátyás megerősítve	1554. aug. 3-án.
Forgács Ferenc c.	1557. utána esztergomi érsek-kardinális, megerősítve 1560. júl. 14-én.
Radeci István	1568. utána egri püspök.
Bornemisza György	1570

Pethe Márton váci püspökből, megerősítve	1589. jan. 16-án
Mica Miklós zágrábi püspökből megerősítve	1600. dec. 15-én
Telegdi János	1613
Biber János	1622, utána egri püspök.
Losi Imre	1625, utána esztergomi érsek, megerősítve 1630. dec. 19-én
Muszotoci László megerősítve	1639. ápr. 22-én.
Kisdi Benedek megerősítve	1647. utána egri püspök
Zongor Zsigmond megerősítve	1649. jún. 19-én.
Pálfalvay János	1659
Bársonyi György	1660. utána egri püspök.
Lusinszki Joachim megerősítve	1678. máj. 7.
Benkovich Ágoston	Szent Pál közönséges szolgáló rendjének előljárója, érdemes, megerősítve 1682- ben

XXI. §

A főrendek közül itt élt Mogh vagy Moch bácsi ispán, aki Imre király idejében a főrendek közös akaratából lett a magyar királyság nádora. Nagy jelentőségűek, akár itteniek, akár csak itt éltek a Csáky, Zolyomy, Imrefy, Ártándy, Veér, Bebek, Rédey, Telegdy, Pázmán, Boeskey, Baiomiy, Bornemisza, Esztari, Aprod, Czibak, Ugray, Nadányi, Drágffy, Kornisch családok és többen mások, akik az idők forгатagában elpusztultak, csak kevesen maradtak fenn.

SPECIÁLIS RÉSZ

I. Fejezet

A városokról, várakról és mezővárosokról

I. Debrecen

Az a vélemény, hogy Debrecen eredetét a szármataktól veszi, akik, amikor ezekre a földekre értek, a föld termékenysége és mindenfajta gyümölcs bősége miatt, amelyeket termelt a vidék életét *Dobri dzen* jónapotnak nevezték, a germánok szokása szerint,

akiknél a jó nap, ein guter Tag, örömet és szerencsés életet jelent, mint mondják: last einen guten Tag machen, ez: cselekedj, hogy örömet szerezhessünk magunknak, ugyanez wir haben lauter gute Tage.: Életünket boldogan és csupa szerencsében éljük. Mások inkább a *dobra cena*-ból veszik Debrecen eredetét – ez kis érték – tudniillik, amikor a szarmaták megérkeztek ide, azt láthatták, hogy mindent alacsony áron kínáltak eladásra, a *Dobra cena* anyanyelvi szavukat messze széthordva, a helyen rajta hagyták, vagy rátették az elnevezést. Bármint is véljük, igencsak úgy van, hogy a szarmaták népe, amely egykor elpusztult a népek oly nagy vándorlásában, ha nem is építette fel Debrecent, miután elhelyezte itt a kalyibáit, feltétlenül itt maradt és valameddig itt élt. Ugyanis egyáltalán nem volt azonnal a nagysága olyan, mint most, hanem először kalyibák voltak, itt-ott elhelyezkedve a mező síkságán, azután úgy vélem, a szomszédság miatt egyre inkább kölcsönösen összekapcsolódva a város egyetlen testébe forrtak össze.

II. §

Nagyságban mindig felülmúlta a Tiszántúl többi városát. De azért, mivel nagy volt, az idők sok viszontagságainak kitéve, különféle nyomorúságokat próbált. Gyakran háború, máskor tűzvész pusztította el. Nem kell beszélnem a kunok és a tatárok háborúiról, amelyek Debrecent végszükségbe vitték, akárcsak a későbbi időkben az 1564. év körül Balassa Menyhért, amikor Erdély fejedelmének, akit akkor szolgált, igyekezőn kedvében járni, csapott le rá, csaknem teljesen felégette Debrecent⁽⁶⁾. Miután megerősödött, 1640-ben gyújtogatók ismét tüzet dobtak rá, több mint nyolcszáz házat emésztettek meg a lángok. Eközben belháború lángolt fel, amelyben Strasoldo a katonai erény példáját adta, amikor a kémek jeladását, akiket, mint saját erőit Debrecenbe becsempészett, észrevette, késelem nélkül összehívta német és magyar katonáit, és ámbár előbb megesküdött a polgároknak, mégis ellenségnek tekintve őket, kényszerítette és lerohanta, nem kis csapást hozva ezzel a vidékre. Mit mondjak a pusztításról, amellyel Caraffa ideérkezve sújtotta a polgárokat. A közeli polgárháborúban még gyakrabban dobtak tüzet, amely most itt, majd ott pusztította el a város nagy részét. A minap is kétszer szenvedett tűzvészt, helyrehozhatatlan kár keletkezett. Tudniillik 1719-ben harmadrésze pusztult el tüztől, amikor felépült szépen, 1727. márc. 17-én 71 házra dobtak tüzet a gyújtogatók, majd ugyanennek a hónapnak a 27. napján többé-kevésbé 200 ház, a legújabban szép toronnyal épített templom pusztult el sajnálatos módon. Egykor szabad királyi város volt, de szabadságának dokumentumait az idők viszontagságaiban elvesztette, 1715-ben Szatmárral és Pozsonnyal együtt nyerte vissza.

III. §

Egyébként nagy és gazdag város, Magyarországon nincs nagyságban hozzá hasonló. Kerülete egy német mérföld, nem hosszabb, mint amilyen széles, kerek vagy inkább ovális formát mutat. Apró házai vannak, amelyeket, ha valamilyen csapás ér, rövid idő alatt földdel, amiből vannak, kijavíthatnak. Minél kisebbek, annál nagyobb számban készülnek. A város belsejében, elsősorban a piactéren, amely tágas, jelesebb téglából épült házak is láthatók. Legfőképpen a városháza és a körülötte álló házak nem maradnak el más városok hasonló épületeitől. Négy temploma van, a katolikusoké kettő, az egyik a ferenceseké, a másik a piarista iskoláé, amelyet főtisztelendő Csáky kardinális alapított 1720-ban és a következő évben. Kettő pedig a helvét vallású protestánsoké, egyik nagyobb, másik kisebb, ez a múltkori 1719. és 1727. évi tűzvészben elpusztult. Akkor sok kárt szenvedett a város, mert kevéssel a végzetes tűzvész előtt az épületet toronnyal együtt felépítette, órával és értékes harangokkal ellátva feldíszítette, végzetes kárban az egész ismét elpusztult. A régebbi templommal a kollégium van összekapcsolva, ahol több mint háromszáz a tanulók száma, akiknek fele részét a saját fizetéséből tartja fenn a város, a másik félrész nevelésből él tisztességes életet. Öltözetük bokáig érő violaszínű, kék, egyeseknek zöld színű tóga, amelyet a rómaiak szokása szerint a hátukról csüngetve viselnek. A Kollégium első rektora Csorba István volt, társa Noghery János, akik az 1588. és 1589. matrikulában fel vannak írva, ott olvashatók. Ma a tudományoknak három professzora van. Első Szilágyi Márton, aki teológiát, a másik Szilágyi István filozófiát, a harmadik Tabajdi a keleti nyelveket csepegteti az ifjúságba. Természetesen van még a protestáns egyháznak szemináriuma, amelyben a lelkipásztorok, nem kevésbé polgár férfiak nagy számban találhatóak. A város utcára, vagyis inkább hat nagyobb térre van felosztva: közülük az elsőt *Czegléd utza*-nak hívják, a másik *Varga utza*, a harmadik *Piatz utza*, a negyedik *Hatvan utza*, az ötödik *Péterfi utza*, a hatodik *Csapó utza*, a többi kisebb utca a nagyobbakból kiágazik.

IV. §

Egykor Szabolcs megyéhez tartozott fele részében, az összekapcsolása után az egész Bihar megyében van. Egy főbíró irányítja 12 melléje rendelt szenátorral, akik közül mindegyiknek megvan a saját feladata. Van itt négy királyi törvényszék, katolikus vallású, annak ellenére, hogy katolikus vallást követőt alig lehet találni. Legalábbis a polgárok között eddig egy katolikus sincs, mindannyian a protestáns vallások közül reformátusok, tanult egyházfi férfiakkal és példákkal felszerelve. Mind magyarok, kézművességből és ökörkereskedésből tartják fenn elsősorban életüket. A férfiak

színe barna, erős, közepes testalkatúak, öltözkük többnyire kék, viola és vörös színű; szemben a női nem fehér és piros színű, ékes és díszes, testének egész felépítése szép és kellemes, öltözete takaros, többnyire vörös és zöld. Fejüket fátyol fedi, fehér és lenge, főként csak az asszonyok viselnek, míg a leányok fejüket nem fedik, hanem díszesen befont és szépen bekent hajukra gyöngyből és zsinórokból készült pártát helyeznek, felékesítve a szüzesség jelzésére, amelyet erősen őriznek, mielőtt férjhez mennek, míg utána a szabadabb életet nyilvánosan vetik a szemükre. Tizenkét évesnél alig nagyobb korban mennek férjhez. Ugyanis aki a húsz évet felülhaladta, tévesen azok közé a lányok közzé sorolják, akik már nem szülhetnek. Ezért siettetik a házasságot, ámbár a férfiek gyakran harmincévesnél idősebbek, amikor megházasodnak. Ezért minél fiatalabbak a menyecskék, annál inkább pajkoskodnak, miután a férfiek elgyengülnek és elerőtlenednek. Általában udvariasak, vendégszeretők és kedvesek mindenkihez, különösen, ha a nyelvüket beszéli. Minden igen csekély értékű, maguk kevéssel is megelégednek, könnyen megosztják az élet hasznait az idegenekkel.

Hatszor tartanak évente hetivásárt, az előadó és vevő népnek akkora a sokasága, hogy Magyarország tiszántúli felvásárló helyének lehet, sőt kell mondani. Egykor gazdag és tehetős polgárai voltak. Oláh Miklós megemlékezik az ő idejében egy polgárról. *Bíró Gáspár* volt a neve, akinek több mint százezer ökre volt. Ki csodálkozik? Öntötte ugyanis a bőséges legelő. A föld mindenütt kövér és termékeny mindenféle gabona számára, a búza különösképp dicsőre érdemes. Olyan nagy a termékenysége vagy a haszna, hogy búzaalja helyett búzát ad. A réteknek olyan a bujasága, hogy a növények nagy magassága miatt gyakran a hátrább menő nem látja az előtte haladó szekeret. A föld trágya nélkül sem szűkölködik, ezért, ahogy az érett naptól felmelegedik, és azután a záporosó megöntözi, minden gyümölcs nevelésére alkalmas. Hogy ha a szicíliai vetéseket és Gangarát, más költők gondolataiban megénekelt helyeket hasonlítod össze, bárhogya is, akár Gades szigetéről, akár Ida csúcsáról Mylere fordítva a dicsőséget, ezekről minden csak mese, Debrecenről viszont a lehető legbiztosabb és kétségtelen. Ezért a természet annyi jótéteményével felruházott városnak egykor gazdag és igen tehetős férfiai voltak, akik azonban az idők méltatlansága miatt úgy lecsúsztak, hogy ha egyiket vagy másikat tehetősebbnek lehet is tartani, az összes többi szegény, alig bírnak többet, mint amennyi az életük fenntartásához szükséges és a kivetett királyi adóra elég. Ugyanis a királytól és a főrendektől távol lévén, szerencsétleneket kimondhatatlan módon gyötrik.

V. §

Azonkívül fában szenvednek hiányt. Ami erdőjük a város határain kívül van, az épületek szükségleteire és valamiféle díszként őrzik. Tudniillik észak felől simul hozzá szépen, míg többi részein szétszórt kertek övezik, gyümölcsfákkal és szőlővel teleültetve. Innen asztali fogyasztásra elég kellemes bor kerül ki. Folyóvíz hiányzik ugyan, de vannak egészséges és hideg forrásai. A várost csekély mélységű árkok övezik, a mélyükről felemelt sáncokkal, amelyeket hat kapu metsz át. A város egész birtoka a legszebb síkságon terül el, kerülete 15 mérföld. Itt bolyonganak a polgárok állatai, kunyhókkal szétválasztva, hogy azt lehet hinni, ezek tulajdonképpen falvak. Ha ezt a várost nem bántanák, Magyarországon mind közül a legnagyobb és a leggazdagabb lenne.

II.

Várad

I. §

Város Magyarország határán, azon a részen, ahol Erdély Provincia a Körös – mint mondják, a Sebes – völgyén keresztül csatlakozik. László úr alapította, mint mondják, isteni közbenjárással megintve, amikor ezen a földön vadászott. Ugyanis amikor szerencsésen befejezte a háborúkat, amelyeket részint a kunok, részint a lengyelek ellen viselt, úgy vélte méltónak, hogy magát teljesen testben és lélekben egyenlő odaadással isteni szolgálatnak szenteli. Ezért vadászás közben, amikor erre a helyre ért, először szentélyt emelt az Isteni Szűznek, majd fényesen megnagyobbította, papot adván neki, aki kultuszát vezeti. Azután várost alapított, elég erősen megerősítve, amelyet ezért *Várad*nak nevezett, ami a magyarok nyelvén várat jelent, vagyis castrumot, püspöki székhelyhez méltót. Az utódok *Nagy Várad*nak nevezték, ami: Varadinum Magnum, a németeknek Groszwaradain, azért, mivel a másik *Kis Várad*, népiesen *Kis Varda*, parvum Varadinum szabolcsi földön található. Vannak, akik azt vallják, hogy Váradunk már István királytól vette eredetét.^(b) De biztosabb, hogy Szent László tette szerencsésé, gyakran látogatott ide, és itt is akart temetkezni. Salamon idejében fényesen cselekedett sok dolgot, gyakran vágta le a kunokat,^(c) akik ezeket a vidékeket pusztították. Így a csapat is, amelyet vezetett, ennek a vidéknek a fiatalágából került ki. És nem érdemtelenül helyezte erre a vidékre, amelyet szeretett, és amelyet annyi egyházi épülettel díszített, saját maga síremlékét. A csodákat, amelyek a sírjánál történtek, Bonfini mesélte el. Ugyanis, amikor a kísérek aludtak, a halott testével a

szekér önmagától mozogva ökrök nélkül Várad alá ment, hogy a kísérők felszerkenve, követni tudták, merre ment a szekér. A többit mellőzöm. Onnan először 1600-ban vitték el a szent király (bepólyált) fejét, miután 1443-ban a leomlott torony romjai alatt két karjával és többi csontjával együtt megőrződött. Egyáltalán nem akarom tagadni, hogy mielőtt László a székesegyházat emelte, egykor már püspökség volt itt, mert Bonfini, aki ezt hagyományozza, megemlékezik a váradi püspökről^(f) és leányáról,^(g) akik Salamon idejében éltek, aki azonban mégis a bazilikát és a várost Salamon után Lászlótól alapítottak jegyzi fel.^(h) Ennek az oka az az ércszobor, amely a három király alakjával sokáig a városban állt.

II. §

Annyira kedves volt ez a hely László utódainak, hogy többen itt választottak sírhelyet. II. István Magyarország királya, habár Egerben halt meg, holttestét szerzetesi ruhába öltöztetve Váradon temették el.⁽ⁱ⁾ Hasonlóan a kegyes Beatrixnak, I. Károly feleségének, VII. Henrik római császár leányának a sírját is a váradi bazilikában lehet megtekinteni.^(k) Zsigmond király és császár, még életében elrendelte, hogy holttestét Váradra vigyék, mivel ahogyan Bonfini mondja, magát mindig Szent László segedelmébe ajánlotta.^(l) Sírverséül ezt helyezték:

Császár és Rómától felszentelt birodalom, a tied vagyok,
Uralkodtam, nem karddal, hanem a kegyesség segítségével
Miután hármat elvettem, megválasztottam egy pápát,
Megtisztítottam a világot, megtagadva az eretnekséggel a rosszat.

III. §

A városnak a képe akkor megerősített helyhez hasonlított inkább, mint várhoz. Ugyanis a Szent Szűz bazilikájából állott, nagyszerűen, és a királyi költségekből méltó palánkkal feldíszítve. Tartozott hozzá igen közel város is. A szent épülethez kapcsolódott a főpap háza, fölékesítve a legbőségesebb jótéteményekkel, az isteni tisztelet kegyelméből. Mindezek utódai idejében még jobban terjeszkedve, nagy kiterjedésű falunak mutatták a várost akkor,^(m) ahogyan Bonfini mondja. Árokkal és fakerítéssel, nem fallal volt körülvéve, míg a vár sokkal védettebb, sánccal és árokkal és fabástyával eléggé biztosnak látszott. Kint és bent kolostorok voltak, és templomok egyrészt a püspöknek, másrészt különböző rendű papságnak, akik tekintélye miatt virágzott a városban a csodálatos tüzesvas próba, amelynek hordozásával szokták volt a perlekedők között a vitát eldönteni a királyság szokása szerint, háromszáznegyven

éven keresztül. Ugyanis, akiknek az ügye kétséges volt, ide a papsághoz küldettek, vagy saját maguktól mentek, a másikat törvényre szólítva, előbb elfogyasztván a szent lakomát, a szentelt vízzel meghintett és a szokott szavakkal felszentelt forró vasat a nyilvánosság előtt megragadták, miután kezét bepecsételték, valóban megragadta és hordozta. Ily módon, aki égés nélkül hordozta, azt feloldozták, viszont elítélték, aki megégett.^(a) Adtak itt forró vizet is, amint írja Révai Péter.^(b) (?) Az esküvés szentségét pedig Szent László király sírja felett cselekedték kétség nélkül a váradi káptalan előtt, ahogyan ezt F. György váradi püspöknek a könyve mutatja, amelyet *Az igazság kipróbálásának szokása* címmel írt.^(c) A hely többi emlékeit mellőzöm. Egészen a tatárok bejöveteléig virágzott, amikor is IV. Béla alatt megrohanták, a legkegyetlenebbül kifosztották és elpusztították. Először a városra rohantak, miután lekaszabolták a polgárokat, felgyújtották, aztán húszezer lépésnyire eltávolodtak, míg azok, akik a városban voltak, úgy vélték, hogy az ellenség visszavonult, a felégetett várost már nem félve felépítették, azok váratlanul visszatértek, megrohanták a békés polgárokat, és a vár falain, amelyeket hasonlóképp a minap javítottak ki, áttörve, az egész védőhelyet elfoglalták, sem a bazilikát, sem a templomokat, sem azokat, akik bennük voltak, akár papok, akár világiak voltak, nem kímélték, sőt nemre, korra, papságra való tekintet nélkül mindenkit ledöftek, megöltek, legyilkoltak és elpusztítottak, egyedül a szegény Rogerius maradt meg a papi testületből, aki elmenekülve ezt az igen szomorú bajt az utódoknak, ahogyan ő látta, elmesélte.

IV. §

Azokban az időkben akkora baj sújtotta ezt a vidéket, a tatárok úgy elárasztottak mindent, hogy kevesen, szinte senki sem maradt meg a lakosok közül.^(d) Ugyanis három évig pusztította ez a legdögletesebb nép az országot, majd az éhség a földművelés megszűnése miatt, majd az éhezés miatt döghalál támadt, annyira, hogy aki a halált és a fogságot elkerülte, azt az éhség vagy a betegség ragadta el. És amikor egy kevéssé megnyugodott az ország, ismét háborúk, egyrészt a tatárokkal, másrészt polgárháború nyomorgatta. Ugyanis a tatároknak egy másik pusztítása is ismeretes, majd pedig Kun László alatt a kunok háborgatták a vidéket.^(e) Ismeretes II. András, I. Károly és Otho idejében az ország lakosainak titkos ellenségeskedése, ami igen ellene volt annak, hogy ez a vidék megerősödhessen. Lajos, Zsigmond és Ulászló uralkodása idején aztán egy kicsit csendesebb volt a tiszántúliak helyzete, Várad is kezdett lassankint felépülni. Legelsőben Mátyás király ajándékából a Szent László királytól Szent Szűznek felajánlott váradi székesegyház szerzett legtöbbet és gazdagodott meg. Tudniillik

Vitéz János váradi püspököt az atyjához való hűségéért ezzel a legbőségesebb és leggazdagabb megyével örökösen megajándékozta, hogy ő és az utána következő püspökök törvényesen éljenek vele és használják. A privilégiumot, ahogyan Bonfini leírja,^(f) *Mátyás magas trónon ülve, a szent koronára, a királyi pálcára és az almára nézve saját szájából kijelentette, így hangzott: Amikor Vitéz János, akire atyánk haldokolva mindenekfelett hagyott, és aki velünk a szerencse forgandóságait elviselni nem vonakodott, és ugyanazzal a bűnnel került velünk együtt fogságba, szabadult ki a cseh börtönből, otthon és künn tanácsával s munkájával mindig segítségünkre volt, ellenségeskedéseket és háborúkat háritott el, Csehországban, Törökországban, erdélyi és boszniai hadjáratokban, akár jelenlétével, akár bőséges tanácsokkal való segítségével, mindig táborunkat szolgálta, és végül a követség teljes tisztéből a legnehezebb terheket is szerencsésen végrehajtotta és most a szent koronát hosszú megtalálás után hazahozta, nekünk és az összegyűlt rendeknek úgy tetszik, hogy őt és utódait, az egyedüli vallás miatt, a Szent Szűzanyára és László nevére megjutalmazzuk, Bihar megyével örökösen megajándékozunk, hogy hűségének ezen kötelezettségeit még hasznosabban tudja megőrizni, mi pedig a hűtlenség jeleit elkerülve, a méltó erényt méltóan fizessük meg.*

Annak okáért a nagy tekintéllyel rendelkező következő főpapok Váradot nemcsak megőrizték, hanem napról napra inkább díszítették és gazdagították. Ragyogását Thurzó Zsigmond bizonytalannal nem kevéssé emelte, amikor nagyszerű épületeket épített. Ezt a fényt nemcsak Perényi Ferenc őrizte meg sok igyekezettel, aki Lajos királlyal együtt Mohács mezején pusztult el, hanem Czibak Imre püspök is. Ezért, amikor a két király János és Ferdinánd vetélkedése között, majdnem valamennyi püspökség nemcsak az isteni dolgok hallatlan megsértésével, hanem az emberek legrosszabb példájaként mindenfelé széthúzva megkisebbitetett, mondják,^(g) hogy a váradi papság egyedülállóan gazdag és bővelkedő volt,^(h) mivel György barát a remeték rendjéből való istenfélő – mindent összehordott. Ugyanis igen nagytekintélyű férfi volt, így nem keveset fordított székhelye méltó földszítésére.

V. §

Az 1556. év volt az, amikor Izabella a várban telepedett meg, amelyet neki Ferdinánd bizonyos okokból ajánlott fel, addig szinte semmit nem szenvedett a bajoktól, sőt felette igen virágzott. Nemcsak a vár volt a kornak megfelelően megerősítve, és a kiterjeszkedett város a különböző szent épületekkel és szerzetesrendekkel díszes, hanem úgy látszott, hogy a művészetek minden ágának székhelye is ide helyeztetett.

Amikor Bebek és Petrovics János Zsigmondot, Zápolya János fiát, akinek oltalmazói voltak a királyság feladatainak viselésére, a katonai dolgokra akarták felkészíteni, nem máshova, hanem Váradra hozták, úgy gondolva,^(k) hogy itt lesz a legjobb lehetőség az irodalom és a művészetek elsajátítására, melyek fejedelemhez illőek. Abban az időben Izabella birtokolta, halála után János Zsigmond, aztán Báthori István, majd Kristóf, végül Báthori Zsigmond, majd Sziléziába való száműzése után ismét Miksához került. A száműzetésből hazatérve Báthori Zsigmond sokat fáradozott visszafoglalásán,^(l) azonban szándékának elérése nélkül kellett távoznia, mivel Quiralius és Carloniczius György, akire a vár védelme volt bízva, ellenállt.

VI. §

Közben 1548. okt. 4-én, jött a barbár, emlékezetre méltó az, hogy nemcsak ugyanebben az időben, de ugyanannak a napnak az órájában fogta körül Váradot a török, Budát pedig a mieink, és harmincnapi ostromlás után mindkét vár ugyanazon a napon vált szabaddá, miután az ostrom nem sikerült.^(m) Eközben a város sok csapást szenvedett és sok nyomorúságot. Falai egy részen, amelyet a barbárok faltörő ágyúkkal ostromoltak, megtört és leomlott, a templom nagyon magas tornya ledőlt, az ércharangok leszakadtak, nagy zengéssel és zörgéssel lehullottak, és mindent, ami a közelükben volt, lenyomtak. Szinte csodához volt hasonló – mondja *Istvánffy*⁽ⁿ⁾ –, hogy annyi sok megszámlálhatatlan ágyúgolyó csapása között, amelyek nappal és éjjel szünet nélkül ide-oda repdestek, Szent vagy I. Lászlónak, Magyarország királyának lovas szobra, amely a nagyobb templom előcsarnokában állt, csodálatos és ékes művészettel ércbe öntve, márvány talapzatra helyezve, sértetlen és érintetlen maradt, míg körülötte, felette és mellette a falak mindenütt sok ütéstől áttörtek. Miután a belső város tűztől pusztult el, a polgárok részben a várba, részben a szomszédos vidékekre menekültek. Ugyanis az történt, hogy az ellenség szüntelen rablásai és fosztogatásai miatt az egész vidék népe a félelemtől reszketve elhagyva hajlékait, a szatmári részekre és más békésebb helyekre, Erdély távolabbi részeibe távozott, átkeltek a hegyeken és az erdőkön, magukkal vive feleségüket és gyermekeiket, hogy úgy látszott, innen Kolozsvárig, onnan pedig Várdáig, és a Tiszán túl minden hely száműzöttekkel és menekülőkkel van teli.

VII. §

Majd a következő években, 1603-ban és 1604-ben a föld ismételten megmozdult, megszállást és a Bocskay-féle rajtaütéseket jegyezték fel.^(o) Tudniillik, ugyanabban a negyedik évben polgárháború támadt, amelynek a vezére köztudottan Bocskay volt,

aki Váradot, amely birtokával szomszédos volt,^(p) többször próbálta megszállni és elfoglalni, és csaknem az egész vidéket kényszerítette parancsainak engedelmeskedni. Ezt csak Concinius Cyprianus védelmezte a császár nevében. Végül Béccsel szerződést kötöttek, amelynek értelmében Bocskaynak átadták.^(q) Azonban ismét visszatért a császárhoz Bocskay halála után^(r) miközben Homonnay és Bocskay Miklós titkon szövetkeztek, azonban Thurzó György és Forgács Zsigmond intelmei után alávetették magukat a császár parancsának.^(s) Alig hat évig engedelmeskedett a császárnak, amikor Géczi András, a vár császári parancsnoka, elárulva a császár iránti hűségét, azt megint Báthori Gábornak, Erdély fejedelmének, Lippával és Jenővel együtt átadta,^(t) úgy gondolva, hogy a török Achmet segítségével Erdély fejedelemségét elnyeri. Amikor azonban Báthori meg akarta akadályozni, elkülönözésük, cseleik és csalárdságaik miatt, amelyekkel Bethlen Gábor vádolta őket, akit előzőleg ő ítelt ellene irányuló összeesküvés miatt halálra, majd száműzetésre, ezen erdélyi hívei legyőzték és Váradon kegyetlenül megölték.^(u)

Nyomába Bethlen lépett, akit Mátyás császár erősített meg; amikor emiatt a szultán fenyegetésekkel dorgálta, Lippa mellett Jenőt és Aradot, és Váradot is átadta volna a törököknek, ha a Homonnai és közte levő visszavonások és akadály ellent nem állt volna. A törököt Esztergomig kergette, s kényszerítette, hogy ajándékokat adjanak a császárnak.

Bethlen Váradot körülbelül harminc évig birtokolta, ezen idő alatt a vár falait vagy teljesen felépítette, vagy pedig helyreállította. Bizonyosága az a felirat, címerekkel, azon a bástyán, amelyet Bethlennek neveznek, azon a részen, ahol a várkapunál észak felé fordul, négyszögletű kőbe vésve, melynek ez a szélén van: A falakon belül láthatók a paloták, amelyeket szintén Bethlen építtetett, kiváltképp az, ahol a parancsnok lakik, északon, a kápolnácska mellett. Ugyanis ennek középső boltozatában teljesen kifaragott magyar alak látszik, kerek fejű, kövérkés, haja és bajusza mellett borotvált, teljes, kerekded mellel, dolmányba öltözve egészen az övéig, az alak körül koszorú módjára elhelyezett ékes felirattal: GÁBRIEL DEI GRATIA S; R; IMP; TRANS. PRINCEPS. amelyet az általános hagyomány Bethlen Gáborhoz kapcsol. Lehetséges, hogy már a püspökök formálták olyanná a várat, amilyen az alakja, a háborúk sok csapása miatt, de különösen miután Erdély fejedelmeihez került, akik újlag sokkal jobban megerősítették, alakját és formáját, amit most bír, tőlük nyerte, kiváltképp Báthori és Bethlen Gábertól, akik mindketten hadakozók voltak,^(v) ámbar Rákóczi György sem hanyagolta el teljesen,^(w) aki Bethlen Gábort követte,^(x) sem pedig a másik György, az előbbinek fia és utóda, akit a törökök Kolozsvárnál megsebesítettek. Váradra hozták, itt halt meg.

VIII. §

Várad képe akkor olyan volt, ahogyan Bethlen leírta,^(d) kettős várú: A külső, öt igen nagy téglából készült bástyával, ha a régiek munkáját szemléljük, mérték szerintiek, rajtuk kívül széles és mély árokkal, amely az ellenség megfélemlítésére vízzel volt teli, védte. A napkeletről lévő *Vörös bástyának* nevezték, ennek szomszédja észak felől az *Arany bástya*, ezt követte ugyanezen az oldalon a *Csonka* vagy *Rontott bástya*, majd északon *János király bástyája* helyezkedett el, és végül nyugaton a *Bethlen bástya*. A belső várnak ugyanennyi bástyája volt, de a falai is a magasba emelkedtek, palotáknak és várnak egyaránt szolgált. Délről és keletről igen tágas város, vagy inkább falu tartozott hozzá (semmilyen fallal nem volt megerősítve). A tudományoknak műhelye volt, nemcsak népes gimnáziumot tartott fenn, hanem nyomdával és különféle papi rendekkel is ékeskedett.

IX. §

Így virágzott Várad, egészen 1660-ig, amikor Rákóczi halálával megváltoztak a város dolgai, a barbár azt, mivel saját erejéből, mert segítséget sehonnan nem kapott, tovább tartani nem tudta, feladással szerezte meg, minden dísz títul és rettenetes módon kifosztott. Ugyanis, amikor Rákóczi meghalt, a török azonnal Várad alatt termett. A védők nem voltak többen, mint 850-en. Ezért a város megőrzésének gondjától űzve, előbb Barcsayhoz, akit fejedelemmé választottak, majd a császárhoz fordultak segítséget kérve, hiába. Miközben a török már a várat ostromolta, a császári sereg Tokajnál habozott idesietni. A török három helyre állítva táborát, az erősséget ijesztően körülvette, majd alacsony árokkal és felhányt sáncokkal itt a vörös bástyát keletről és északról, ott az Arany bástyát keletről, a védők hatalmas pusztításával rontotta. Majd István és Péter úr magaslatán elhelyezett faltörő ágyúkkal a belső várat támadta, és azt remélte, hogy a várost körülvevő csatornákból a vizet lebocsátva gyorsabban meg tudja hódítani, két föld alatti árkot vezettek, egyet az Arany bástyához, a másikat a Bethlen bástyához, az árkokat részint a Körösbe, részint a Pecébe vezették: eközben az Arannyal szomszédos Csonkának vagy Rontottnak nevezett bástya előtt sáncot készítettek, mindkettőnek a védőit úgy megszorították, hogy csak alig néhányan tudtak megmaradni. Azonban nem hagyják ezt a délről épített sáncot, az Arany bástya védői lerombolták, haszontalanná téve a munkát: hasonló kimenettel a negyedik, János királyról elnevezett bástyát is ostromolta: és miután az Arany és a Csonka bástyán belül sáncokat helyezett el, a városra támad, kétségtelen, hogy elfoglalták volna a várat, hacsak a védők közbe nem vetik tüstént magukat, és visszaverve nem

kényszerítik az ellenséget helye elhagyására. Nem volt egyetlen védett hely sem az ostromlók állandó lövései és rajtaütései miatt. Ehhez járult a fegyveres ház végzetes esete, amely a parancsnok gondatlanságából gyulladt ki. Ettől megerősítve, a barbár már reménykedni kezdett az erődítmény elfoglalásában, hacsak Ibrányi, a nemesek legbátrabbika elébe nem veti magát. Azért az elszánt ellenség itt föld alatti ásással, ott csapásokkal készíti a veszedelmet, azonban hiába, mert a behatólló ellenségnek elébe futva nemcsak a férfiak, de az asszonyok is forró vizet öntenek rájuk. Mégis látva az elkerülhetetlen veszedelmet, és miután a védők majdnem ötszázán elpusztultak, augusztus 26. napján, miután július 4. óta vitézül védték magukat, a béke jelét zászlókkal felmutatva, akaratuk ellenére megadták magukat az ellenségnek.^(b) Akkor annyi csapást szenvedett Várad, hogy nem könnyű azt összegyűjteni.

X. §

Ugyanebben az időben, de már az 1660. év végén lángoló üstökös volt látható Váradon, a holdon állva, mellette két kard jelent meg, a holdat mintegy kettévágva, hasonlóképp egy kard, amely alatt a nap képe és Magyarország jelvényei látszottak, nem messze azoktól, ez a kard is a holdba akarta beledöfni magát. Ezt a csodát meg lehet találni az európai diáriumban: e miatt a következő, 1661. évben a váradi előljáró, a törökök basája, a váradi tartományt hűségére kényszerítette, háromévi szabadságot ígért nekik, és nem többet, mint azelőtt, egy arany pénzt kérve tőlük évenként. Akkor Bihar megye, vidékeivel együtt, olyan népes volt, hogy amikor a török Váradot elfoglalta, több mint négyszáz falu tartozott a birtokába, csaknem kétszázezer lakost mutattak ki, akik adójából és segítségével a város falait még ugyanebben az évben helyre állították. A védelem ötezer emberből állt, számukba beletartoztak többen, akik hitehagyottak lettek, őket magyarjaink nagyon gyakran zavarták rajtaütésekkel, a szomszédos Kalló és Szatmár várából, de nem tudták megakadályozni, hogy a barbár nép a keresztényeket, akiknek parancsolt, napról napra jobban ne gyötörje. Hogy nem homályosan jövendölt, megmutatkozott abból, hogy egy Váradtól nem messze levő forrás, amely máskor a legtisztább volt, abban az évben vérszínűvé változott, sokaknál, akiknél palackokba volt töltve, a valóság jelét adta elő. Az 1662. évben a mieink semmit sem szalasztottak el, sőt Várad alá futva, a védelemből néhány embert megöltek. Ugyanezen év július hónapjában a magyarok rajtaütés közben néhány előkelőbb asszonyt, akik vigyázatlanul kijöttek, a város mellett elfogtak. A védők közeledése miatt reményüket elvesztették, hogy el tudnak vonulni, mindannyiukat lenyakazták. A védők közül is, akik üldözték őket, körülbelül háromszázat leterítették. Hogy a csapást megbosszulja, a basa rajtaütést hajtott végre, amely során több mint

150 embert állatok nagy csapatával október hónapban elhurcolt. Mivel pedig a mieink a csapást meg akarták bosszulni, a török nyelvet tudó katonák egy kis csapatával a városhoz mentek, és amikor kikémlelték, hogy az előjáró nincs a városban, sötét éjjel a kapuhoz közeledve, törököknek adták ki magukat, a visszatérő prefektus előőrseinek, kérték, hogy nyissanak nekik kaput. Miközben azt az őrség elhitte, a kaput kinyitották nekik, berohantak és leterítették a rájuk támadókat. Tíz gyalogost, janicsárt, ahogyan nevezik, fogolyként magukkal vittek. Nem sokkal ezután *Aly Bassa*, a vár parancsnoka, mivel a katonái segítségével fősvényen a keresztényekből az adót kicsikarta, ajándékkal megrakva, saját emberei által megöletett. Annyi török szenvedte Váradot, hogy Zalánkemény ostromakor szállóigeként terjedt, a császár szemét két bőr homályosította el, közülük az egyiket Váradon veszttette el, a másikat Zalánkeménynél. Ezért 1664-ben békét kötöttek a barbárral és Váradot és Újvárt meghagyták nekik.⁽⁹⁾

XI. §

Így Várad a törökök hatalmában maradt egészen 1691-ig, bár egyáltalán nem háborúságok és nyugtalanságok nélkül, amelyeket növeltek a mieink örökös támadásai. Míg a királyságot mind a Rákóczi és Thököly-féle polgárháborúk, mind a törökök pusztították, a mieink mindkét részről összefutva, amikor csak tehették, tüstént Várad alatt termettek. Legjobban 1685-ben és 1686-ban gyötörte *Heisler*, elvévén a törököktől a gabonát, amelyet a városba igyekeztek bevinni. Nem kevésbé nyomorította meg őket 1688-ban, amikor parancsot adott Várad körülzárására, akit a sánkra állított, a törökök elpusztították, ezért háromszázat megölt közülük, győzelmet aratott, noha azelőtt is azokat a részeket Nigrellius tartotta megszállva, a törököktől sokszor vett el gabonát, állatot, búzát, többnyire nem öldöklés nélkül. Akkor a váradi vár volt Thökölynek nyomorúságába szorulva, hadi tetteiben a segítsége. Ugyanis 1686-ban Egerben elfogták, Váradon át Belgrádba vitték. Amikor kiszabadulva, ismét visszatért, Váradon január 23-án kiáltványt bocsátott az ország főrendjeihez, amellyel magához akarta vonni őket, nem is csekély eredménnyel, hacsak Caraffa szembe nem száll vele, amikor ki akart vonulni Váradról, tüstént visszakényszerítette.⁽¹⁰⁾ Nem sokkal ezután 1688-ban Heisler Thökölyt ismét visszanyomta Telegdig, két mérföldre Váradtól a Sebes-Körös partján,⁽¹¹⁾ A várost, miután megszállták, erősen vigyázták a megszállók. Corbellius, hogy szorosabban körülzárhassa a várost, a közel fekvő Feketebátort hirtelen megtámadta, és amikor a parancsnok menyezőn távol volt, a sereg nagyobbik részét zsákmányra küldve, könnyedén elfoglalta.⁽¹²⁾ Már az éhségtől, Corbellius vezértől végsőkéig kényszerített törökök a feladáson gondolkodtak, hacsak Thököly vezérnek Erdélybe való azonnali betörése vissza nem adta volna

merészségüket. Ugyanis azzal a tettel, hogy Corbeliusra, amikor a katonáival Badeni vezérhez hívták, hátulról rátámadtak, ámbár fényesen visszaverték, Schlikius kissé szorosabban bezárta. A baj 1692-ig folyton erősödött, amikor is Váradot visszakapták ismét a mieink.

XII. §

Mert Badeni gróf, miután Szalankánál és Péterváradnál legyőzve a törököket, egészen Váradig szorította őket, ott sáncokat állított fel, a város alját tűzzel elpusztította, és a vár árkáig vitte a faltörő ágyúkat, a vár tetejét a falakkal együtt úgy összerontotta, hogy nem lett volna nehéz betörni, hacsak a gróf közben el nem határozta volna, hogy fáradt katonáit kíméli. Ezért levelekkel megadásra szólította fel a védőket, a tél közelítő és elviselhetetlen szélvészerei miatt, a várat sáncokkal vette körül, és körülbelül kétezer katonát őrségül hátrahagyva, a többieket téli táborba osztotta.

Miközben Várad teljesen körül volt zárva, egy elpártolt janicsár szökött ki, aki elmesélte, hogy a legutóbbi támadáskor hat basa, két aga, tizenkét tűzmester, és hatszáz védő pusztult el, alig maradt 1400 védelemre alkalmas ember, a fegyveres ház is úgy összeomlott, hogy alig lehet kinyitni a porhullás miatt, és csak azért nem akarják feladni a várat, mert azt hallották, hogy a mieink a barbárok bekövetkező támadásától félnek. Amikor az áruló ezt a mieinknek elmesélte, azok annál inkább akartak Váradra támadni. Amikor minden hegyet hó borított, Szent Jób templomától Debrecen felé menve a 6. német hadsereg teljesen és szorosán körülzárta, mégis egy basa nyolc társával behatolt a városba, a katonák zsoldját kifizetve, a majd bekövetkező segítség biztos reményével úgy megerősítették a lelküket az ellenállásban, hogy többen teljesen reménytelenül kicsaptak, ámbár csapásaik nem ingerelték az ostromlókat. A dolgot megtudva Auersperg, a megszállás vezetője, összevont egynéhány német és magyar csapatot, Gyulát kiragadta a váradiak elől, és a foglyokat elvezetve Várad ostromához kezdett. A császár ösztönzi Haislert is, ennek az ostromnak a vezetőjét, több csapatot küldve ide, hogy minél gyorsabban vívják meg Váradot. Ezért Haisler máshonnan hozatott ide hatalmas faltörő ágyúkat, szüntelen csattogással és dörgéssel rontja a várost. Miután áttörték a falakat, 1692. június 5-én betörést határoz el, az ellenálláshoz egyenlőtlen erejű törökök önként megadást ajánlanak fel, miután megegyeztek a sértetlenségben, majdnem két évszázad után az első püspökével az Úr dicséretét énekelve, az ostromlott várat elfoglalták.

XIII. §

Ezután a Rákóczi polgárháborúnak támadtak csapásai, a harmadik és a negyedik évben, és még tovább csak erősödtek, a magyarok állandó rajtaütéseikkel zavarták Váradot. Azután a védett hely sebesen elhajtott jószágai is azt mutatták, hogy ellenségük, akit a követő katonák gyakran fél mérföldre kergettek. A rácok vagy a könnyű fegyverzetű trákok a várat az ellenségtől megvédelmezték.

XIV. §

Miután a csapások elcsendesedtek, a szabadságot visszaállították, a várost ismét elkezdték újjáépíteni. Kellemes helyen fekszik, majdnem az egész megye közepén. Keleten egyenes domboldalokon különböző benyúló erdőkre pillant, amelyeknek másokkal együtt elsősorban a fürdők szolgálnak díszül, a várostól félezer lépésre keletre és délre elhelyezkedve, majd észak felé szőlőtermő dombok emelkednek, a szőlőskertek és az ezeket átvágó patakok ékes, kellemes változatosságával, melyeket a Sebes-Körös választ el a dombok között közepén sietve a városhoz. De főképpen azok a szőlőskertek futnak le ide, amelyek váradi használatban és művelésben vannak. Az úthoz, amely a püspöki földet elválasztja a váraditól tapad egy hegy, vagyis első szőlőhegy, amit a lakosok *Hágónak* neveznek, a hágás miatt, amelyben a Biharba menők útja átmegy rajta. Patak köti itt össze a másik vidékkel, előbb a lágyabb *Törkelymérő*, aztán a három közül magasabbra emelkedő *Nadas*, és *Dorongos* nevezetű. Ennek az oldalában ered egy egészséges bő vizű forrás – amelyet körülölelnek a pálosok egykori, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emelt kolostorának romjai, népiesen kápolnának mondatik –, hogy egykoron itt állott, a forrásból kiömlő patak, magyarul *Tsurgó-patak* a régieknél kétségtelenül bizonyította. Túl rajta kettős domb van, a *Hering* és *Lencésoldal*; ezeket az *Aranyos* követi lejtőivel, ez annyi mint aranyos oldalú, a bor kiválósága miatt, ami terem. Ide a szomszédjába helyezi Bethlen az *Ablakost*, amikor azt mondja: a) A harmadik tábornok (: helyezte Aly Passa) észak felől az *Aranyosnak* és *Ablakosnak* nevezett szőlőhegyek közé, ezen okból az a domb, amit három kereszttel jelölve ma István úrnak tartanak, volt egykor az Ablakosnak nevezett: az pedig, amit ma Omlásnak neveznek volt egykor István úr szőlőhegye, amelyen a premontrei rend kolostorának romjai tűnnek elő, amit a mai napig István úr nevében az ő legrégebbi törvényei védelmeznek. Bethlen azt mondja, hogy az istváninak a szomszédságában volt Szent Péter szőlőhegye, amit a mai lakosok mikor az Omlással, mikor István hegyével kevernek össze, nem lehet azért elmenni mellettük, mert a történetírás fáklyáját felgerjesztik, és a helyet igen kellemesen felékesítik. Nem könnyű szebb helyen fekvő várost keresni, leginkább Pozsony és Pécs fekvésével lehet

összehasonlítani; mivel ugyanúgy, mint azok finoman felemelkedő szőlőhegyek alatt fekszik, nyugaton és délen pedig nedvdús síkságon terül el szélesen.

XVI. §

A vár mai képe nem sokban különbözik attól, amelyet fenn bemutattam. A belső vár megőrizte az egykor alapított tanácsház formáját, az öt toronnyal vagy bástyával, amelyek inkább díszítik az épületet, mint erősítik, mivel összefüggő sorban szobák vannak benne, a főpap használatára épültek, amelyek most erősen lerombolva a parancsnok, a katonák számára és háborús dolgokra szolgálnak. Az a rész pedig, amely észak felé fordul, kápolnácskát mutat, hozzá legközelebb ebédlő palota van az előljáró lakóhelyiségeivel, a többi a vitézek előljárói és a közkatonák birtokolják őrállásokként. Ezek mellett a kanonokok szobái romlásnak indultak, most erősen dűledező falakat mutatnak, pedig egykor szám szerint negyvenkét papnak a szálláshelye volt, akik az alapító László király koporsójánál szüntelenül himnuszokat énekeltek, karban. A vár közepén egyenes hely van, őrállásra alkalmas, alig mutatja az egykoron itt álló ragyogó bazilika nyomait. Az annyira híres régiségek közül alig valamit találhatsz némely könyveken kívül, amelyek a nyugati kapu szomszédságában levő levéltárban vannak, ennek falaiban a püspök jegyei: *Fratris Geörgy Marthinusy, ex ordine S. P. P. E. vulgo Monachi* – vannak köbe vésvé.

XVI. §

A külső vár a belsőt ennek falaitól körülbelül százlábnyi távolságra elhelyezett falakkal veszi körül, amelyek mérték szerint vastagok és magasak, ahogy mondják, matematikával építették, ötszögben végződnek úgy, hogy mindegyik szöglethez szív alakú erődök vannak hozzákapcsolva, alkalmasak az iszonyú nagy ágyúk hozzátámasztására, mindegyiknek a nevét megváltoztatták, és új elnevezést kaptak. Ugyanis az egyiket Lipótnak, a másikat Károlynak, a harmadikat Teréziának, a negyediket Józsefnek, az ötödiket Vincének nevezik. Itt a Vince bástyán van az az ágyú, ezt a bástyát régen Bethlennek nevezték, amelyből kilőtt golyót a félezer lépésre levő városban, egészen a püspökök temetkezőhelyén találták meg. A védelmi mű egészét mélyre ásott, vízzel teli csatornák veszik körül, amelyeknek az alja égetett téglácskákkal volt beborítva, egykor nem kevésbé szép, mint erős árkokat mutatott az, ámbar most nem kevésbé akadályoznak a nádasok és a sár.

XVII. §

A városban három városrész fekszik. Azon a részen, amely napkeletre néz, van az *oppidum*, vagy inkább a *hóstát* (városon kívüli rész), legkevesebb hatszáz lépésre

a Körös mellett helyezkedik el, amelyet a lakosok *városárok* névvel neveznek vagy a magyar katonák városának, akiket *huszároknak* hívnak. Az emberek nemzetisége valach, görög vallásúak, vallásuknak papja is van, akit többnyire népének szokásai szerint a bírái választanak. Három lovas csapatot tart el, valach sereget, akiknek az ezredes parancsol, a parancsnok megbízásából. Hitvány házaik vannak, inkább kényyszerűségből, mint kényességből szalmával befedve.

XVIII. §

A vár alatt van a város, vagy *új városalja*, amelyet új fekvése miatt nevezlek el így. Ugyanis egykor közelebb volt a várhoz. Magyarok lakják, de vannak közöttük rácok és németek is. Az előbbieknél ékesebbek, az utcák jobb rendben helyezkednek el, középen elég nagy piactérrel, épületei sem nélkülözik a díszítést. Közöttük van a kanonokok néhány háza, akiknek a birtokába tartozik. A vártól legkevesebb kétszáz lépésre nyugaton helyezkedik el, a Pece és a Körös folyók közé zárva. A katolikus vallást gyakorolják, szentségeinek élén a kanonokok rendje áll, akik tízen vannak, a városban igen kiemelkedő férfiak, Kebel Mihály püspök, fővikárius, Forgách Pál gróf prépost és olvasó kanonok. Nevery Pál macsói püspök, Kántor László Pál, Barbacsy Ferenc, Keczer István, Luzsinszky István benefikárius, püspök, Csáky Miklós gróf, Zichy Ferenc gróf, Navoy Pál. Az ő hasonlíthatatlan emberiségüket, amit késedelmesen ugyan, de megpróbáltunk, soha nem tudjuk eléggé dicsőíteni. Közülük különösen két férfi volt a vallásra nézve igen igyekvő: Luzsinszky L. B. István és László Pál vetették meg az alapját a kapucinusok rendje kolostorának az építendő város végén. Ennek kezdete 1726–27. években történt. A várost a hivatalok, bírák és szenátorok irányítják, de figyelembe véve a legtisztéletreméltóbb kanonokok véleményét.

XIX. §

Itt a városalja rész szomszédja Olaszi, amelyet csupán a Körös medre választ el attól, de a folyóra helyezett hidacska összeköti. A hely nagyságban és lakosok számában, ha nem is múlja felül az új városalji részt, bizonyosan nem kevesebb annál. Magyarok lakják, kevés némettel keveredve. Ezek között látható több ékesen díszített épület, amelyeket részint kanonokok, részint nemesek laknak. A váradi püspök birtokában van, akinek háza is van itt.

Két papi rendje van, a jezsuiták és a ferencesek, az előbbiekek helye már fel is épült a templommal együtt a Körösnél, a kőhidnál, a költséges, tágas, erős kőből épült épületben már benne is laknak, míg az utóbbiak most igyekeznek, hogy valamilyen

épületet szerezhessenek. Annyira megfogyatkozott az egykor virágzó Várad, hogy a több mint hetven templomból, amelyek fenn álltak, alig egy-kettő maradt fenn.

Szent Jób vára

I. §

A megközelíthetetlen vár a Berettyó mocsarai között fekszik. Ugyanis, mivel a hely fekvése biztos, valamint fallal és négy bástyával van körülveve, az ellenség semmilyen támadásától nem félt. Vízrel teli árkok övezik, a várost is, amely ennek ellenére a török és a polgárháborúkban sok csapást szenvedett a várral együtt, elsősorban Várad miatt, amelytől északra három mérföldre fekszik.

II. §

Eredetét néhányan Szent Lászlótól veszik, Szent István karja miatt, amellyel alamizsnát szokott osztogatni a szegényeknek, innen a Jób, vagyis *Jobb*, ahogyan hazai szóval a jobb kezet mondani és írni kell. Ez az apátság Szent István jobbjára cím alatt létezett. Javadalmait és felépítését Szent László király Álmos hercegnek adta, de utóda, Kálmán király, előbb váradi püspök ezt az apátságot megszüntette. Következőleg megújíttatott Ulászló alatt, a pálosok rendjének átadva, míg végül visszakerült a domokosokhoz, ahol előzőleg volt. És aztán újólaga a meghalt dicső emlékezetű József császár által az apátságok közül kiemeléssel Wincler Mátyás szepesi kancellárnak adatott Szent Jobb. Lerombolása Bihar megye által idősebb Komáromi alispán jelenlétében történt meg. Wincler halála után ezt az apátságot Kébell Mihály kapta meg, de elcserélve a gazdagabb váradi prépostságra, átadta a helyhez méltóbb Csáky Miklós grófnak, aki minden cselekedetével dicsően és hasznosan javára volt. Az ismert, hogy a XVI. században Bocskay birtokában volt, amelyet, amikor Belgioiosó gróf elpusztított, Bocskay leginkább emiatt a fővezérségtől megfosztotta. Miután pedig Váradot 1660-ban a török elfoglalta, Szent Jób várát is körbevették a lázongó erdélyi parasztok. Nem hiányzott Heisler sem, aki Szatmárról, amelynek élén állt, a katonák gyors csapatával vissza akarta foglalni. Bár a várost tűzzel felégette, a várat mégis hátra kellett hagyni az ellenségnek. Ezt váradiak védelmezték. Ugyanis tüstént körülbelül kétszáz janicsárt küldtek Váradról segítségül, akik a másik felől rájuk rohanó mieinket egészen a harmadik kapuig engedték közelíteni, de akkor hajító dárdákkal dobálva úgy odaszorították őket, hogy vezéreik Schnaidavius és Tiefenthal sok katonájával együtt elpusztult.

Két év múlva, 1662-ben, a törökök a várat még jobban megerősítették hozzákapcsolt hadikerítéssel, azaz gerendákból álló sánccal, amelyek falak módjára szolgálták a védőknek. Tehát így cselvetéssel tartották meg a várat, 1664-ben összeütközve a mieinkkel, egészen 1684-ig, amikor Caraffa gróf 4000 némettel és 3000 magyarral rajtaütést készített. Először a várat pusztította a faltörő ágyúk lövedékeivel, azután felgyújtva a tornyot, ahol a puskaport őrizték a törökök, akkor meghalt mellette negyven barbár, a vár és a város egészen elégett, bátran végrehajtott támadással a védőket úgy megrémítette, hogy azok kítűzve a fehér jelet, tüstént megadták magukat, kiengedték az asszonyokat és a gyermekeket, mellettük hatvan kiválóbb katonát, a megerősített várat a várossal és a katonai parancsnok gazdag hadi kincseit hátrahagyták, majd az elhanyagolt, mégis bátor várnak büntetést adhassanak, mivel, ahogy a hír járta, azok Temesin elöljáróinak torkát metszették?

III. §

Abban az időben, amikor visszaadták az országnak, kevésbé volt megerősítve, majd a közeli polgárháborúban még gyakrabban nyomorgatták. Közel hozzá apátság van, amelyet ma a legkiválóbb Csáky Miklós gróf irányít.

IV. §

A tartománynak egykor több vára volt, amelyek azonban az idők viszontagságai miatt mind elpusztultak, semmi más, hacsak nem a kőporok és a falak omlásai mutatják ezeket. Legközelebb Szent Jóbbhoz észak felé, kb. ezer lépés távolságra van egy vár vagy erődítmény, amit a magyarok *Székelyhíd*nek neveznek. Nagyszámú említése található Istvánffyánál^(a) A mocsaras Ér folyó ágai között fekszik. Így a természet akadályozta meg az ellenség betörését, kivéve, amikor a fagy ereje a vizet összeszorította. Emellett az erődöt falak övezték, mérték szerinti vastagságban építve, és gyeppel megerősítve, hogy megvívása kemény volt. Mégis semmi más, csak rom és a munka nyomai maradtak fenn belőle napjainkra, a nevét viselő falu mellett, amelynek magasabb helyén kastély látszik, erőd kőfalaival erősítve. Amikor Váradot a török 1660-ban elfoglalta, *Székelyhíd* várát *Borbély Albert* birtokolta, ahogyan *Bethlen* szavai szólnak, *abban a században ritka állhatatossággal, egyedülálló szorgalmassággal* megtartotta, a védelem segítségével, hogy a gyakran megjelenő törökök nem tudtak ártani.

V. §

Nem messze volt ettől *Eradon* vára, ugyanennek a folyónak a partján. Azon a részen, ahol Erdéllyel kapcsolódik össze, volt *Sólyomkő* vára, amelyet ugyancsak a

barbárok 1660-ban elfoglalva teljesen leromboltak. *Papmező* vára a hasonnevű erdő között levő magaslaton volt, a váradi püspök birtokolta az egész járással együtt, de már ez is ledült és leomlott. Ugyanez a sorsa a belényesi járásban levő *Fenesi* várnak. A hír azt mondja, hogy Béla alapította, és a vidék neve onnan ered, hogy Béla itt nyestre vadászott, amit a magyarok *Nyest*-nek neveznek. *Pocsay* híres város volt a Berettyó és az Ér folyók mocsarai között. Nevét úgy látszik, hogy Bocskay Istvántól kapta, akár hogy ő alapította, akár csak birtokolta. Romokon kívül semmit sem mutat. Még jobban elpusztult *Keresztzögh* vára a Sebes-Körös mellett, amelyet inkább *Keresz-szögnek* neveznék, mivel a Körös szűkületében emelkedett egy kissé magasabb helyen, ahol nem látható más, csak a romok és a tornyok kőomladékai. Emléke azonban olyan híres, hogy a Csákyak igen régi nemzetsége e vár által jelzi a nevét.

II. rész

A mezővárosokról és nagyobb falvakról

Ha Magyarországon egykor valamely vidék bővelkedett falvakban, ez ha nem múlta is felül azokat, de alig maradt el tőlük. A fejedelmek által elrendelt 1552. évi összeírás több mint 339 falut számlált össze, amelyeket nem felesleges említeni, hogy kitűnjék, mennyi pusztult el napjainkig. Akkor négy kerületre vagy járásra volt osztva. [...] ¹⁴

II. §

Közülük nyilvánvalóan lehet előszámlálni olyanokat, amelyek most szomszéd megyékhez tartoznak. De több olyan van, aminek csak a nyoma maradt, az idők viszontagságaiban elpusztultak. Mégis elő kell számlálni azokat, amelyekről az egyes járásokban valamit el lehet mondani.

III. §

A váradi járásban vannak

1. *Félegyháza* a Berettyó partján van, azon a helyen, ahol a folyó a dombok közül a síkságra kihömpölyög, Bihar és Diószeg között az út közepén. Az Eszterházy herceg

¹⁴ Tekintettel arra, hogy a terjedelmes birtokfelsorolás helynévi és birtokosi névanyag Bél Mátyás közlésénél pontosabban és részletesebben közlésre került forráskiadásunk első megjelenése (1978) óta (Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1. köt. Szerk. Maksay Ferenc. Bp. 1990. 191–243.), ezért a szövegrész közlésétől eltekinthetünk, mert szövegkritikai jegyzeti a szövegközlésnél nagyobb terjedelmet igényelnének!

birtoka, gazdag magyar lakosai vannak. Paraszti munkából élnek, még pedig búza- és dohánytermesztésből.

2. *Bihar* az előbbitől majdnem ezer lépés távolságra, a délre fekvő Váradtól is ugyanannyira. Ezért a Váradért csatázó katonaság számára gyakran biztosított alkalmas szálláshelyet. A közeli polgárháborúban sokan haltak meg itt nemcsak magyarok, de németek is, miközben most ezek, majd azok foglalták el a várost. De nem volt nagyobb pusztulás, mint ami a magyarokkal történt, akik a háború befejezése után vigyázatlanul itt késedelmeskedtek. Ugyanis amikor néhány csapatuk egy kiváló férfinak, Thordainak a vezetésével a városban megszállt, és a templom mellé épített sáncban és árokban merészebben, mint ami megengedhető volt, rejtőztek, a váradi védelemtől és néhány rác csapattól megtalálva, mindnyájan, néhányukat kivéve, akik sebesülten elmenekültek, elpusztultak. Tudniillik a német katonaság, miután felgyújtotta a várost, betört a sáncba, és mindenkit, aki eléje került, ledöfött. Akkor nagy csapás érte a város lakóit, nemcsak a lakóhelyeiket vesztették el, hanem sokáig számkivetésben kellett lenniük a sok katona miatt, a város körüli falvakban. A szerencsétlen nép nem tudta összegyűjteni erőit, pedig a föld, kiváltképp búzát és szőlőt igen bőven termelt. A város felső részén valami igen régi vár romjai látszanak kivájt négyszög alakban, a sáncok mutatják, hogy milyen iszonyú nagy munka volt, mivel most is annyira kimagaslik, nyilvánvaló jeleként annak, hogy egykor milyen óriásinak kellett lennie, hogy az idők annyi pusztítása után sem vált a földdel egyenlővé, sőt az egész mű fennmaradt, csupán az árkok teltek meg kissé. Vannak, akik úgy vélik, hogy a szkitáktól maradt fenn. Az biztos, hogy olyan népektől maradt, akik elsősorban költözéseikkel ezekért a földekért kölcsönösen megküzdöttek. A város a váradi püspöknek engedelmeskedik.

IV. §

Ugyanezen a részen van *Püspekum*, félezer lépésre Bihartól Várad felé tekintve, középen a két város között. Kissé magasabb fekvésű, nagyon kellemes szőlőtermő hegy lábai alatt, ahogyan már leírtam. Ezért borbán bővelkedik, de nem hiányzik a gabona sem a szép síksággal a várost körül ölelő föld termékenysége miatt. Látható itt egy épület a püspök szállásaként, jóllehet a város a református hitet vallja, lelkipásztora is van, tanult férfi.

V. §

Kovacsida legközelebb Biharhoz a szőlőhegyek között. *Palyi*, hasonló helyzetű a szőlőtermő dombok magaslatán. *Újlak*, távolabb, híres a borfajtájáról. *Csatár*, Újlak szomszédja, bora nem gyengébb, gyakran ad szállást a megyegyűlésnek. *Hodos* a

Berettyónál fekszik, termékeny, bortermő helyen. *Szalard* hasonló helyzetű, ugyanazon a parton fél mérfölddel magasabban. *Vajda* a másik parton távolabb szőlőskertek között, amelyekben kiválóan ízletes és erős szőlő terem. *Sz. Imre* ugyanezen a részen, de közelebb a folyóhoz, bora dicsőségben a váradival vetekszik, mindkettő kedves az ivóknak, és a fejnek nem árt, egészséges. *Vödres-Abrany* Szent Jób várával szomszédos falu, a Berettyó ugyanezen a partján Túl rajta *Margita*, a megye utolsó falva ezen a részen, ahol Szolnok, ahogy mondják – Közép – kapcsolódik. Van még több falu ezeken a szőlőhegyeken, amelyek mellett elmenni hírüknek nincs kárára.

VI. §

Ebben a járásban a Sebes-Körös körül van *Vasárhely*, szűken ezer lépésre van Váradtól, ezen a parton, sík, termékeny, erdős helyen.

Telegd ugyanezen a parton egy mérföldnél nagyobb távolságra fekszik az előzőtől, benne a Haller és Kornisch nemzetségeken kívül másoknak is van mostanában épített hajléka, a tekintetes Baranyi Miklósnak, akinek velem szemben cselekedett emberségét soha nem tudom eléggé dicsérni.

Pusztá Újlak a másik részen van a szőlőtermő hegyek aljában, amelyekben boros pincék vannak.

Posalaka senyvedt falu azon a parton, ahol *Telegd* van, bár szintén termékeny földű.

Telki kevéssel feljebb ugyanezen a parton.

Örvény a másik parton a Körös mellett.

Czécze azon a parton, ahol *Telki*, túl rajta.

Eskelyő hegy lábai alatt, amelyből – elmondtuk, hogy – barlang nyílik, és patak ered, pisztrángban és lazacban gazdag.

E helyek felett, a Körös körül vannak: *Lugos*, *Élesd*, *Tinód*, *Kakucs*, *Gövény*, *Rév*, *Bonlaka*, *Sonkolyos*, *Barartka*, *Lőri*, *Csernóháza*, és végül *Feketető*, amelyről a *Status Hungariae* szerzője mondja: *Feketető* az Erdélybe való átlépésnél fekszik, latinul, nigra palus-ról elnevezve, amelyet hegyek és sziklák erősítenek mindenünnen, valachok lakják. Iszonyú és vad helyen fekszik, ahol a föld igen ritka művelése miatt a búzának, gabonának, élelemnek nagy szegénysége következik be, mivel egyáltalán nincs ennek a helynek semmilyen síksága, és nem vetések, hanem minden felől a földek nagy térségével körülvevett szétterülő fák láthatók, ezért kevésbé alkalmas ez a pusztá föld, nem tud semmilyen gabona megteremni.

VII. §

A Fekete- és a Sebes-Körös között vannak nagyobb helyek, amelyeket ehhez a járáshoz sorolunk:

Nagy-Üregh egy mérföld távolságra Váradtól délre, amelyben vár romjai maradtak fenn, magasabb földön, földje kiváló, de szőleje nincs.

Kis-Üregh csak néhány háza van az erdők között.

Lesch fél mérföldre Nagy Üreghtől az erdők között.

Gyapiu ugyanakkora távolságra Leschtől az erdők között rejtőzik, túl rajta.

Innand a Szalonta felé vezető úton, termékeny földű.

Szalonta nagy falu vagy mezőváros a Gyepes partján. Mondják, hogy az állattartási lehetőségben és mennyiségben Debrecent sem engedi maga elé.

Madarasz ennél a folyónál, de távolabb.

Remete egyetlen magyar hely a Keres ér patakánál, igen bővelkedik kagylókban és halakban.

Feketebátor Szalonta felett ugyanazon a parton, szintén magyar falu, ámbár sokat vesztett a dicsőségből, amelyet egykor bírt.

Tomasda folyók között mintegy a Fekete-Körös szigetén, amelyet most elsőnek tekintetes Baranyi Miklós telepített újra lakosokkal.

Homok és *Janosda* szomszédos falvak lapos helyen.

Nyarszeg távolabb van és

Szekelytelek kellemes helyen az erdők között.

Tenke két vagy három házat mutat a Fekete-Körös partján.

Bélfenyér az utolsó hely, egyetlen katolikus ezen a vidéken, püspöki birtok.

Genta ugyancsak határt jelent a belényesi járás felé, ennél a Körösnél, erdők között van, elég termékeny. Ami pedig innen keletre és északra fordul, Belényesnek és Papmező erdőnek nevezik. Ezekbe gazdag helyek tartoznak, a valachok telepei, nagyobb mégis a Harangmező, egykor jeles falu, ma középszerű, a Szent István káptalanhoz tartozik. Azután a két fürdő, egyik a Püspök, másik a Félix, amelyekről a végén az A oldalon olvasható.

VIII. §

Érmellék járás, ez a vidék az Ér folyó körül van, amely az egész vidéket körbeöleli, itt Szabolcs, ott Szatmár megyétől elválva, az Ér folyó körül fut le. Földje sík, termékeny, inkább a búza, mint a szőlőtermelésre alkalmas, magyarok lakják, helvét vallásúak.

Nagyobb helyek benne:

Dioszegh város az Ér folyó mocsarai között, boráról és dohányáról híres. Nincs Magyarországon hely, ahol ez a növény jobban teremne. Bora nemcsak erejével, hanem egészséges voltával is kitűnik. Nagy és gazdag város, azon Prainerus leányainak a birtoka, aki nemességét a péterváradit esettől kapta. Van tanácsháza is, amelyet nem kis költséggel épített ez a nemzetség.

Székelyhida ennek közelében, nem távolabb egy mérföldnél, mezőváros, amely Székelyhíd váráról, amelyet másutt említettünk eléggé ismert. Gazdag épületei vannak a szőlőtermő dombok alatti síkságon, amelyek közül kitűnik az Engelshoff család kastélya, a hasonló nevű vár falaiból ékesen felépítve.

Kiskereki falu Székelyhíd és Dioszegh között, hasonló fekvésű és bortermelő.

Asszonyvására Székelyhídon túl lévő falu, Szent István káptalan birtokában lévő gazdag hely. Kiváló bort terem, erőset, kellemes ízűt és nem kevésbé bőven. Itt csodáltam meg az erdőbe ázott pincéket, amelyek teli voltak borral, ajtajuk óvatosan volt elrejtve.

Ottomány Szatmár megye határán lévő hely, földje és szőlős kertjei gazdagok, ifjabb Komáromy György nemes urat bírja (urául).

Keserő az Ér mocsarain túl lévő síkságon van, számos nemes lakossal. Nem volt az én időmben az egész megyében szebb és nemesebb szűz, mint ebben a faluban a legkiválóbb, Fráter leánya. Ezt a tréfa kedvéért!

Almosd Keserő vidékén levő nemes és gazdag falu. Egy mérföldre van Dioszeghtől.

Nagyleta túl van Álmosdon, kisebb falu.

Bagamér elég gazdag város, termékeny síkságon gazdag gabonavetésekkel. A tiszteletre méltó váradi káptalan az urasága.

Ersemje Bagamér szomszédja, széles síkságon, veteménynek nagyon alkalmas.

Tarcsa Ersemje vidékén, hasonló fekvése és termékenysége van.

Galospeter lapos helyen, Tarcsától fél mérföldre fekszik. Gazdag lakosai vannak, nemzetiségük, mint az összes többi ezen a vidéken, magyar.

Vasad távolabb a nyírerdők felé megy, de rosszabb sorsú, a homok és a föld terméketlensége miatt. A váradi káptalannak engedelmességek.

Piskolt Szatmár megye határán, nyírerdők között van, gazdag, református vallású magyarok lakják.

Van még több falu is ebben a járásban, de ezeket hosszú lenne elősorolni. Tudniillik mindezek gazdag és művelt részek.

IX. §

A harmadik vidéket népiesen *Sárrétye* járásnak nevezik. Ez annyi: sáros mező, a sár és az iszap miatt, amely nemcsak a Berettyó árvizei miatt támad, hanem a sűrű tavak és mocsarak miatt, amelyek ezt a vidéket nedvessé teszik. Az egész ugyanis a megyének az a része, amely az Ér folyótól Várad felé megy, és Szabolcs megyétől egészen Békés megyéig fut, a Berettyótól és mocsaraitól öntözve, ezért nevezik sárosnak. Bár vannak termékeny mezői, nagy, állatoknak alkalmas legelői is vannak. Református vallású magyarok lakják.

Gazdag falvai vannak, közülük kiemelkedik *Bagos*, Debrecen mellett, amely a katonák állandó vonulása miatt igen nagyon megnyomorított hely. Alig múlik el nap, hogy három vagy négy szekeret ne kelljen a most Debrecenbe, majd Pocsajba menő katonáknak adniuk.

Pocsaj Bagostól majdnem két mérföldre van, a lerombolt Pocsaj vár mellett, a Berettyó és az Ér összefolyásánál, ahol legkeskenyebb az átkelés, nagy pallókkal borítva, amelyek Pocsaj várától egészen az elpusztult Nagy Mariafalug értek, amely a másik szomszédja.

Kis-Maria nagy falu a Biharhoz vezető úton. Azt mondják, hogy itt született az a híres Bocskay, aki, hogy kedves legyen a szülőföld előtt, a helynek a szabadságokat adományozott. Emiatt most mennek perre, hogy biztosítsák a szabadságaikat, amelyeket a király egyáltalán nem erősített meg.

Nagy-Kereke hasonlóképp nagy falu, és a legfőbb hadparancsnok kastélyáról elég híres. Széles síkon fekszik, a körül sétálók előtt földekkkel, rétekkkel és mezőkkel szélesen tárulkozik ki.

Esztár középszerű falu a Berettyón túl, most C. Komáromi István birtokolja.

Hencida nem messze ettől, a Berettyó mellett fekszik.

Gáborján hasonlóan, egy mérföldnél kisebb távolságra, ugyanennek a folyónak a mocsarai között, híres prépostság, amelyet az igen régi torony hatalmas (romjai) mutatnak, élén ma az igen kiváló Luzsinszky István L. B. püspök áll, most felszentelt püspök Thyatirce és Eriff.

Bakonyzögh azon a helyen van, ahol a Berettyó folyó mocsarakba szétömölve kezdi a földet előnteni. A kagylókról és a teknősökről híres falu, amelyekből megszámlálhatatlan szekerekkel küldenek minden évben Bécsbe. A gyöngyöt termőkről másutt már megemlékeztünk.

Derecske nem messze ettől, Békés megye felé a legvégű falu.

Tarcsa közepes falu, magasabb helyen, Debrecen mellett.

Kakat a másik részen, valamint

Monostoros-Pály, a többi falvakkal együtt az idők viszontagságai miatt sokat szenvedett.

X. §

Térjünk rá a belényesi járásra, amely mint elmondtuk a váradival határos, és körülbelül tíz mérföld hosszúságban tart, itt Erdély felől, teljesen a kárpáti hegyektől, ott Zaránd megye dési járásától érintve. Maga a vidék mindkét felől magasra szökő hegyek között fekszik. Szabad síkság, kétezer lépésnél alig szélesebben terül el, míg hosszúságban az öt-hat ezret felülhaladja, mégis sík, kerthez hasonló és mindenütt kellemes dombokkal körülvett vidéket mutat, amely semmi mástól szépségben nem áll hátrább. A Fekete-Körös közepén metszi, mindkét oldalán sűrűn beleömlő patakocskákkal, amelyek a hegyekből lejöve nemcsak bőségesen öntözik a vidéket, hanem ivásra is egészséges vizűek, és nagyon gazdagok pisztrángokban. Földje a gabona minden fajtájának jó, ámbar a hóval borított Kárpátok alkalmatlanok, mivel a nedvességnek nem örül. Gyümölcs sehol sem terem ízben és formában ennél kellemesebb. Románok lakják, kevés magyarral keveredve, messze híresebb lenne, ha nagyobb települések tartoznának hozzá. Memém megerősíteni, ha az úr, akinek engedelmességek, jelenléte gyakoribb lenne, nincs olyan fekvésű hely, amellyel Belényesünk kellemességben ne lenne összehasonlítható. Mondják, hogy Béla király, akit, miközben itt megszállt, a hely nem ismert kellemessége meglepte, és hogy az ő vadászatára rendelt és tiltott nyesteket bírt, ezért a helyet Belényest-nek nevezte. Ugyanis így nevezik magyarul a martes-t, ámbar vannak, akik úgy vélik, hogy a bölények nagy tömege miatt, amelyet a magyarok *Belyén*-nek neveznek, ered a belényesi járás elnevezése. Úgy látszik, sokat segített ebben az a történet, amely azt mondja, hogy IV. Béla idejében az urak magános lovai szabadon kóborolva erdeiek lettek, a sörényes négy lábúak ezzel a fajtával a Kárpátok hegyeit előzönlítették.(a) Ki kétkelhetne tehát, hogy az idők viszontagságaitól szétszórt ökrök elsősorban azokban a hegyekben szétszéledve erdei bölények lettek? Vajon valóban azt az állatfajta lehet a mai napig megtalálni itt, nem lehet könnyen eldönteni, mivel a hegyekben iszonyú nagy és áthatolhatatlan berkek vannak. Egyébként a vadállatoknak igen sok fajtája él itt, amelyeket a lakosok tudatlansága nem tudott megkülönböztetni. Ugyanis a románok, amint másutt már mondtuk, tudatlanok és műveletlenek. Sok falva van és annyira sűrűn, hogy bármely lakható helyen egymástól alig ezer lépés távolságra három-négy falut lehet látni, sőt nemcsak a völgyek vannak tele falvakkal, hanem a hegycsúcsok és

a hegygerincek is kalyibák módjára kapaszkodó házakat mutatnak. Ezért, ha valahol, itt van a falvaknak bősége, de hitványak, kicsik, senyvedtek és kalyibákhoz hasonlóak.

XI. §

Belényes, a járás székhelye, egy tehetős, népes, nemes város. A járás közepén fekszik, sík és kedves, minden tekintetben kellemes hely. A Körös folyja körül, és a várossal egynevű patak, amelyek a város végénél folynak össze. Lakosai magyarok, románokkal keverten, ezért mindkét nyelvet már gyermekkoruktól kezdve tanulják. A püspök lakóhelye valamivel díszesebben épített, mégis most akarja megújítani az első kardinális.

XII. §

Jánosfalva ezer lépésre Belényestől, a Körös partján, gazdag lakosai vannak.

Sonkolyos az előbbinek szomszédja, hasonló sorssal és lehetőségekkel.

Patrany a folyó másik oldalán fekszik.

Ujlak hasonlóan ugyanazon a helyen, ahol a hegyeken átjövő idegenek Belényes vidékére leereszkednek.

Szudrics Belényesen túl, ezer lépés távolságra, magaslaton elhelyezkedő népes falu, a *Királyné pataka* folyó folyja körül.

Köszvényes Szudrics környékén, termékeny helyen.

Vaskoh egyszerű falu, de a vasművességéről említésre méltó. A lefolyó Körösnél egy síkságon fekszik, a felmagasló hegytől finoman elváló dombocska mellett. A domb végénél van a vasgyártáshoz szükséges kunyhókkal felszerelt püspöki műhely épülete. Körülfolyja azt a Fekete-Körös, a domb másik részéből folyó *Boj* patakkel kézzel vájt csatornával van összekötve, a dombocska mellett. Vizük jó és megfelelő, alkalmas malmok hajtására, a vaskohók számára szintén alkalmassá lett. Bizonyosan nem áll meg soha a Körös miatt, sem a jég nem fogja be a Boj patak melege miatt, ahogyan másutt már ismertettük, hogy ez meleg vizet szállít. Ezért örökösen nappal és éjjel kalapálják és formálják a vasat, az erre készített kettős kalapácsok, pörölyök. A nyers anyagot a közeli hegy oldalairól szállítják, ahol akkora bőségben található, hogy elmondhatjuk, a föld csekély mozgatásával teljes szekereket megtölteni mindennapos gyakorlat. Három fajtája van, a barna, a vörös és a sárga, amelyek elkülönülés nélkül összekeveredve tartalmazzák a vasat. Az egész munkát a románok szorgalmassága végzi. A munkát részekre osztják, egyesek szekerekkel a nyers anyagot hozzák, mások az elhozott anyagot kohókban megolvasztják, és a kifolyt vasat szünet nélkül kalapálják különböző formákba, néhány német és cseh mester segítségével, akik a munkákat irányítják.

Rézbánya Vaskoh vidékétől csaknem egy mérföld távolságban egy mély völgyben levő egyszerű falu: só vagy bányaváros volt egykor, lakosainak kőből épült házai voltak, amint szerte a nyomok és romok mutatják. Kisbányának hívták a régiek, amint Köleséri mondja a *Auraria Rom. Dacic. c.* műve első fejezetének 49. lapján. Ugyanis nem tudta elősorolni, hogy mindaz, ami a rézművességhez szükséges, itt bőségesen megtalálható. A szomszédos hegyből leereszkedő bő és állandó vizű patak mindenféle alkalmas kanyarokkal, úgy alkalmazkodik, és kívánság szerint odafolyik a forgó malmokhoz, aztán ismét összegyűlve egy mederbe, az egész falun átfolyik. Mindenütt a kemencékhez megfelelő fák látszanak, a rézhordozó hegyek a szomszédban vannak, amint a rézbányák mutatják, amelyek közül néhánynak a felújítását már elrendelte Csáky kardinális. A többit a mesterségeknél elmondtuk.

Poiana egyszerű falu a Körös forrása körül. Egyszerű román lakosai vannak, akik azonban értenek az aranymosáshoz. Ugyanis, ahogy rohan a Körös, árkokat ásnak, a rómaiak szokása szerint, vízároknak nevezik, ezeket leterítik szőrös, kemény pokrócokkal, amelyek az aranyat visszatartják. Az oldalakat deszkákkal elzárják, így a meredeken át késleltetik, miközben úgy folyik át az árkon, hogy az arany visszamaradjon. Ezért, miután lebocsátották a vizet, kimossák az iszapot, amely a mélyben leülepedett, egészen addig, míg az arany tökéletesen előtűnik. Egykor hatvan napig három-négy aranypizetumot gyűjtöttek, ma alig két hétig tart, kevés értékkel. Ebből a vidék urának tizedet fizetnek. 1726-ban semmi sem került elő az év szerfölötti szárazsága miatt.

A Felix fürdőkről

I. §

A moraviai Hocvaldensből származó Felixnek Helcher Felix főtisztelendő úrtól, garábi préposttól, aki 1711. évben premontrei rendje által küldetett a prépostságuk kanonokjának, aki fürdőket akár építette, akár újjáépítette – mondjuk.

Tudniillik az a hagyomány, hogy a régi fürdők itt Magyarország királyáé, Szent Lászlóé voltak, amelyeket a bekövetkező idők leromboltak, ami hihető, és a törökök idejéből maradt fenn valami csatorna, akik igen szerették a fürdőket. Azonban a törökök ideje után Farkas István a váradi káptalan prépostja a premontrei szerzetes rend jóakarásával a megszerzett fürdőket valami módon elrejtette, míg végül halála után a mondott rend prelátusa Öfelségétől kieszközölte, hogy ezeket a javakat visszaadják. Ekkor Félixünk, valósággal ezen javak megújítója, idejőve 1711-ben, amikor meglátta, hogy ezeket a fürdőket könnyű szerrel fel lehetne építeni, gondoskodott arról, hogy jobb alakban építsék át. Maga a hely Váradtól egy óra útra van dél felé, Szent Márton

falu földjén, amely egykor igen gazdag és katona hely volt, tudniillik az erdélyi fejedelmek idejében, míg egykoron a királyok idejében a Szent István prépostsághoz tartozott. Emellett a falu mellett van a fürdők forrása, délre az erdők között egy lejtő aljában, a közeli hegyekből lesiető patakocska fogja körül. És ahol a fürdőknek valami nyoma volt, a nevezett Farkas három tavat készített. De amikor megérkezett Félix, és észrevette, hogy a harmadik tó alja hideg vizű forrásokat csepegett és miután lebecsátotta ezt a harmadik tavat, csak kettőt hagyott, és a távolabb lévő másikat pedig kiásta és kiterjesztette, feldíszítette, amilyen most az alakja. Tudniillik két tó van, egyik a másik mellett, körülbelül három öl széles, és hosszúsága is annyi. Mélysége embernek megfelelő, körül gyalult deszkákkal, és alapjában négyszögletűre formált, annyi lépcsővel a bemenetelnél, hogy a fürdőző emberek öltözetük változtatása végett kényelmesen tudjanak ki- és bemenni. Lassan buzog a mélyből, ha a tóból lebecsátják, lassacskán telik meg. Keletre és délre egy kifolyása van, amely a legközelebbi folyócskába viszi a vizét. A tavakban nemcsak a fürdőmesternek van felépített épülete, hogy a fürdők alatta biztonságban legyenek, hanem azért is, hogy a fürdőzők számára alkalmas lehetőség legyen, ha kényelembe akarják tenni magukat. Tudniillik tágas az épület, a mondott tó közepén, mindkét részén két kamrácska, a kamrák közepén konyhával, azon alkalmatossággal, hogy a konyhából ablak van nyitva, amelyen keresztül az ott időzők óhaja szerint ételeket tudnak kiosztani illetve elvenni. Ennek az épületnek a tájékán körülbelül tíz lépés távolságra keletre egy másik épületet is épített égetett téglából és a közeli kőbányából kibányászott kövekből, ugyanezen kőbányából való mésszel készült a nevezett Félix, ezen rend adminisztrátorának Dresner Mihálynak a segítségével. Abban az épületben négy alkalmasan készített kamrácska van, ahol bárki tiszteletreméltó helyen időzhet. Istálló van hozzákapcsolva, hatos fogatú számára. Itt csapszék van két pincével, az egyik a korcsma alatt, a másik távolabb a dombba vágva, ez jobb az előbbinél. Köröskörül berkek és igen szép erdők vannak a kápolnácska mögött északnyugatra, néhány száz lépés távolságra.

Püspökfürdő

Félix fürdő szomszédjában egy sík tetejű magas dombocskán tarkállanak a Püspökfürdők, egykor igen nevesek. Ugyanis nem lehet tudni, ezt vagy a Félixet találta meg és építette meg először László király úr. Alacsony helyen fekszik, a Somlyó hegy lábain, ettől sok kellemességet kap. Tudniillik, ezekből emelkedik kelet felé lágú hajlással és kedvesen, díszíti fel csodálatosan azokat a helyeket, nemcsak gömbölyűségével és magasságával, azért van csúcsa is, hanem fákkal is, amelyek a fürdőzőknek, amikor felöltözve pihenni akarnak, alkalmas szálláshelyül szolgálnak.

Ugyanis akár az árnyékot keresik, akár mozogni akarnak, és az elterülő vidéket nézni, mindegyik kívánságnak megfelel. Tudniillik tetejéről az egész megyét lehet látni. Ugyanakkor aljából sűrű források fakadnak, forró vizűek, olyan bőséggel, amely a fürdőknél bőven elég. Csaknem négy öl hosszú és két és fél öl széles medence van, amelynek oldalai és földje szépen gyalult deszkákkal megépítve illeszkednek össze, szépen hozzáillesztett padokkal köröskörül, a fürdőző kényelmére. A medencét épület fedi mindkét felől hozzáépített kamrácskákkal, amelyekből a fürdőbe lépni és ismét visszatérni alkalmas. A váradi püspök építette, Csáky főeminenciás sokat díszített rajta, úgy, hogy méltó bármilyen nemesebb sorsú ember látogatására. Ez nekem melegebbnek tűnt, ámbár merném megerősíteni, hogy nekem mindkettő egyenlő módon tetszett. Azonban azt kell hinnem, hogy nyaranta a Felixfürdő talán az elviselhetőbb, vannak, akik ezt annak elébe helyezik. Nem kevesebb számban látogatják, mint a Félixet, azok pedig télen a bennük levő melegség miatt sokat előnyben részesülnek, és az egyedüli fordulópont tavasszal ezeket, nyáron azokat csaknem nagyobb számban viszonozza. Sokan a Félixet inkább kénesnek tartják, ezért gyümölcsöző és hasznos váltogatni, ahogyan az orvosok javasolják. A belőlük eredő Pecze folyóról már másutt beszéltünk, amely ahogy elmegy ezer lépés távolságban egy falut mos, az egykori Szent Márton mezővárost, a Szent István káptalan birtokát, ez az idők nyomorúsága miatt csaknem teljesen elpusztult, amelyet hazatérése után a káptalan főtiszteletű prépostja Félix szintén helyreállított.

Túl rajta a püspök birtokai és falvai vannak: aztán a váradi vár és város.

Vadász falu a Pecze partján, valach, a kisebb prépostság közepén, aki sok hársfát ültetve gazdagon ékesítette az úthoz közel épített házát. Elhagyott prédiom malommal, a remeték irányításában, András, aki ennek a rendnek a megszervezője (?) volt, amiatt, mivel virágzott a mesterségben és szilárdságban, eléggé igyekezett felújításán és újjátelepítésén.

Palota ugyanezen folyócska mellett ugyanazzal a sorssal, valamiféle épületeket mutat.

Keresztszegh falu a vár mellett, a Körös között fekszik, amelytől nevét kapta. Úgy vélem ugyanis, hogy a Keresztszegh szó a használat által a Keres-szegh vagy Keres-szek-ből keletkezett, tudniillik, hogy a Körös szegletében, vagyis a homokkal kihányt padján fekszik. Azt mondja Bonfini, hogy ettől a vártól nem messze ölték meg nyomorultul a kunok Kun Lászlót, akiket szeretetében tartott. Szép, termékeny és méltó hely, ahol a Csákyak nemzetsége első helyét foglalta. A Csákiak mellett ebben a faluban a Szent István káptalan birtokol néhány telket.

JEGYZETEK

Fizikai fejezet

I. §

- a) Dec. I. Lib. I. fol. 22.
- b) De rebus Transilv. Lib. III. Sect. IV–VIII.

IV. §

- c) Lásd Lazius comment. Rom. Reip. Lib. XII. Sect. II. cap. 1. f. 1090.
Bonfini Meszesnek nevezi, hozzáteszi, hogy ennek kapuin vagy szűk helyein keresztül törtek be a kunok Salamon király idején Magyarországra. Conf. Lib. III. Dec. II. fol. 208.

XVI. §

- a) Durar. Rom. Dac. Cap. V. p. 177.
- b) C. c.
- c) vid. Kölescheri Aur. Dac. Cap. V. p. 183.
- d) Lib. XXXIV.

Politikai rész

I. §

- a) Ugyanis miközben Chaba Görögországba kiköltözött, testvérének csapata Magyarországon visszamaradva a székelyek eredetét adta.

A megye boráról és szüretéről egy kassai poéta így ír:

*Amikor az erdőkben az északi szél erős tiszteletét teszi,
És éjszaka vastag dér borítja a mezőket.*

XX. §

- b) Czibakról lásd Istvánffy Lib. X. fol. 96. és XII. fol. 123.
Perényiről Lib. X. fol. 96.
György barátról Lib. XII. fol. 126.
- c) Érről lásd Istvánffy Lib. XXIV. fol. 314.

Különleges rész

Debrecenről

II. §

- a) Istvánffy Lib. XXII. fol. 264.

Nagyvárad

I. §

- a) Conf. Bonfini Lib. IV. Dec. II. f. 231.
b) Valójában már a rómaiak előtt megvolt, azon népek, amelyeket Ptolemaeus ezeken a vidékeken helyezett el, Buredensiumnak nevezték. Ha Lazionak igaza van. Lib. XII. Sect. II. Cap. I. fol. 1091.
c) Lásd Bonfini Lib. és IV. Dec. II. f. 208. és következők.
d) Ugyanitt Lib. III. Dec. II. fol. 216.
e) Lib. IV. Dec. II. f. 233.
f) Lib. III. Dec. II. f. 213.
g) Ugyanott fol. 209.
h) Lib. IV. Dec. II. fol. 231.
i) Lib. VI. Dec. II. fol. 253.
k) Lib. IX. Dec. II. fol. 318.
l) Lib. IV. Dec. III. fol. 408.

III. §

- m) Várost, mondja Bonfini (nem pedig igen nagy falut mondtam) Lib. VIII. Dec II. fol. 297.
a) A leírt könyvecske így jelent meg: *Az igazság megpróbálásának módja*, amelyben 1214-től egészen 1235. évig hogy ez a vizsgálat szokásban volt Váradon, a parasztok neveinek sok példája mutatja. Kiadva Kolozsváron Heltai Gáspár által 1554-ben. György váradai püspök és Magyarország és Erdély helytartójának költségén. Egyébként a próbának ez a fajtája Magyarországon meggyökeresedett, 340 éven át tartotta magát, tudniillik 969-től Szent István születésétől, egészen 1309-ig, amikor I. Károly király megkoronáztatott, aki ezt aztán megszüntette az ítéletek bevett szokása szerint, amely egészen eddig virágzik. Ameddig ez a szokás élt, nem lehetett másutt megszerezni, mint Váradon a püspökök székénél leginkább és a nagyobb prépostságokon, mint Pozsony és Nyitra.

b) Révai Péter vallomása Cent. IV. pag. 22. és Verbőczy Lib. II. tit. VI. Trip. és ebből Kitkonich d. C. I. 2. Q. és 15. hozzátéve Szentiványi Curios. Select. Var. Scient. D. II. L. I. Diss. 9. §. 46. §. 47.

c) Tudniillik ugyanis ez a könyvecske 1219. évnél elmondja, hogy Márton ispán Seud atya, a király parancsából Lula esküvése fölé helyezte, akik Szent László király sírja felett a pristaldus színe előtt, a király nevében, a Matta falubeli Toma fiának Tupnak, és a váradi káptalannak a színe előtt megesküdtek, igazság tétetett.

IV. §

d) Bonfini Lib. VIII. Dec. II. f. 298–31.

e) Ugyanott fol. 350.

f) Lib. I. Dec. IV. 536 és a következők.

g) Istvánffy Lib. XII. f. 123.

h) Ugyanott fol. 125.

Ugyanerről a Györgyről mondják, hogy a várost fallal övezte.

V. §

i) Ugyanott Lib. XIX. f. 231. új kiadás.

k) Istvánffy Lib. XX. f. 239.

l) Ez Lib. XXXI. f. 448. új kiadás.

VI. §

m) Ugyanaz ugyanott.

n) Ugyanott.

VII. §

o) Zailer szóban Várad.

p) A Várad körüli várak Szent job, Kereki Bocskai birtokában voltak. Istvánffy Lib. XXIII. f. 496 és 498.

q) Ugyanott Lib. XXXIV. f. 508. és 518.

r) Tudniillik 1606-ban, amikor Bocskai Kassán vízkórságban meghalt, nem hagyott hátra örökösét. Istvánffy Lib. XXXIV. f. 521.

s) Ugyanott fol. 521.

t) Ugyanott Lib. XXXIX. fol. 525.

u) Ugyanott 1613-ban Bethlen Gábor Erdély fejedelmévé választott, Váradot is elfoglalta.

a) Hasonlítsd Istvánffy lefolyása Lib. XXXIX. XLI.

- b) Lásd Bethlen János Rerum Transil. Lib. III. Sect. III. IV.
c) Istvánffy folyamatosan Lib. XLI. 1627. év. fol. 537. és Lib. XLII. 1646. f. 541.

VIII. §

- d) Joh. Bethlen Rerum Transil. Lib. III. Sect. IV.

IX. §

- e) Lásd. Bethlen J. Rerum Transil. Lib. III. Sect. IV–VIII. és a továbbiak. Istvánffy Lib. XLII. fol 545. ahol a historikus elmondja, hogy a már járható falon a törökök ökrök hatalmas számát hajtották, hogy velük az árkokat betöltve támadást kísérelhessenek meg, de a tüzek lángjaitól és a védők jeles okosságából visszaüzetve, a nyáj a törökökre hozott nem kis pusztulást.

X. §

- f) Istvánffy lefolyása Lib. XLIII. fol. 560.

XI. §

- g) Ugyanott lefolyásában Lib. XLVI. fol. 595. és 597.
h) Ugyanaz Lib. XLVII. fol. 611.
i) Ugyanott fol. 619. és f. 629.

XIV. §

- a) De rebus Transilv. Lib. III. Sect. V. p. 171.

Szent job

IV.§

- a) Az előbbi könyvben XLII. 546. fol. és a következők.

MÁSODIK RÉSZ

A nagyobb városokról és falvakról

X. §

- a) Bonfini Dec. II. Lib. VIII. fol. 301.

Jegyzetek a szövegkiadáshoz

Fizikai fejezet

I. §

A Bihar-hegység (Muntii Bihor) legmagasabb csúcsa a Nagy-Bihar (vf. Curcubăta) 1848 m. A bihari földvár Bihar falu (Biharia, Romániában) határában négyszögletes, 115X150 m-es erődítmény, valószínűleg Szabolcshoz hasonlóan a honfoglaló magyarok építették. Vö. *Csorba Csaba*: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1972. (Debrecen, 1974.) 191.

III. §

Régészeti szempontból figyelmet érdemelnek Bél Mátyás megfigyelései az elpusztult falvakkal kapcsolatban. A régészeti topográfiával kapcsolatos Veszprém és Komárom megyei és más területeken végzett terepbejárások is hasonló tapasztalatokhoz vezettek.

IV. §

Nagy-Bihar 1848 m. A Czap (vf. Tăpui) 1474 m, a Margó (Tăul Mare sud) 1543 m. Bihar földrajzára lásd I. O. Berindei, gr. P. Pop: Județul Bihor. Județele patriei. (Ed. Academiei. București, 1972) (bibliográfiával), *Marcian Bleahu – Sever Bordea*: Munții Apușeni. Bihor, Vlădeasa. (Ed. Uniunii de Cultura fizică și Sport, H. n. 1967.) Belényestől keletre emelkedik a Mgr. Fericii (1104 m.). Réz-hegység (Munții Plopișlui).

V. §

Püspök = Biharpüspöki (Episcopia Bihorului). Közigazgatásilag Nagyváradhoz (Oradea) tartozik.

VI. §

Sebes-Körös (Crișul Repede), Fekete-Körös (Crișul Negru). Utóbbi a Nagy-Bihar (vf. Curcubăta) oldalában ered, s elsőként ma is Poiana falut érinti, a következő település Vaskohszeleste (Săliște de Vascău), s több patakka egyesülve ér Belényes-hez (Beiuș). Lehésen = Leheceni, Kelpenyed = Cărpinet, Vaskoh = Vascău. A Boi patak (Crișul Băiței) a Piatra Grătoare lábánál ered. A többi falu mai nevét lásd a II. rész jegyzeteinél. Helynév-egyeztetések kézikönyve Dicționar istoric al localităților din Transilvania. Intocmit de Coriolan Suciu. Vol I–II. (Ed. Academiei. București, 1967–1968.) Pece = Peța. A két fürdő mai neve Băile Felix és Băile 1 Mai. A Berettyó (Barcău) a Réz-hegységben ered a Ponor-hegy csúcsa alatt. Az Ér román neve Ier.

VII. §

A Sárrétre lásd *Csorba Csaba*: A régi Sárret világa. (Bibliográfia. Békéscsaba, 1974.)

VIII–IX. §

Bortermesztésre lásd *Varga Gyula* a bevezetésben i. m.

X. §

Vö. *Rapaics Raymund*: A magyar gyümölcs. (Bp. 1940.)

XIV. §

A Bihar-hegységben több mint 30 barlang van. Vö. IV. §.

XV. §

Bányászatra vö. *Borovszky* bevezetésben i. m.

XVI. §

Köleséri Sámuel ifj. (1663–1732) a teológia, a bölcsészet és az orvostudományok doktora, az erdélyi kir. titkos kormányzótanács tagja. Legjelentősebb műve, amelyből Bél is idéz: *Auraria Romano-Dacica*. Hermannstadt, 1719. (Az erdélyi bányákról, s főleg az aranybányászatról.)

Politikai rész

I. §

A dákokra, a dáko-román elméletre lásd *Banner–Jakabffy*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. I–IV. (Bp. 1954–1999.). Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. 2. kiadás. Bp., 1993.

II. §

A honfoglalásra, a magyar betelepülésre lásd *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (Bp. 1966.) 569–692. *Csorba Csaba*: Árpád népe. Bp., 1999.

III–XIV. §

A szőlőművelésre vö. *Varga Gyula* i. m. Lore = löre.

Vö. II. §

XVII. §

A románok leírásával kapcsolatban vö. *Borovszky* i. m. 212. sk. *Györffy István*: Magyar nép, magyar föld. (Bp. 1942.) 265–425.

XVIII. §

A rácokra vö. a XVII. században a Hajdúságban is éltek rácok, Hajdúböszörményt neveztek Rácböszörménynek is.

XIX. §

Az első bihari ispán említése 1067-ben (*Györffy* i. m. 574.). Ispánokra *Borovszky* i. m. 491. Moch (1207–9), Mike (1211–21) stb. A megye címerének képét lásd *Borovszky* i. m. XII.

XX. §

Kálmán I. Géza (ur. 1074–77) fia, 1095–1116-ig uralkodott. II. Géza ur. 1141–1162. A váradi püspökök névsorának pontos adatai *Borovszky* i. m. 463., 470., 529. sk.

XXI. §

A megye családjaira vö. *Csánki* és *Jakó* bevezetőben i. m.

SPECIÁLIS RÉSZ

I. fejezet

I–V. §

Debrecenre általában *Balogh István*: A címések világa. (Debrecen néprajza, Bp. 1973) (bibliográfiával). *Szendrey István* szerk.: Debrecen története 1693-ig. Debrecen, 1984. Bíró Gáspárnak Oláh Miklós szerint nem száz-, hanem tízezer ökre volt. A debreceni tűzvészekre vö. *Sápi Lajos*: Debrecen település- és építéstörténete. (Debrecen, 1972) Történeti források és bibliográfia: Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. (Szerk.: *Komoróczy György*. Debrecen, 1973) stb. A III. §-ban említett utcanevek helyesen: Cegléd utca, Péterfia utca.

II. fejezet

I–XIX. §

Nagyváradra vö. *Györffy* i. m. *Bunyitay* i. m. *Jakó* és *Mezősi* i. m. *Csorba Csaba*: Adattár. . .

Szent Jób

I–III. §

Vö. *Csorba Csaba*: Adattár . . . 216–27.

IV-V. §

Székelyhid, Adony, Pocsaj, Körösszeg várára lásd *Csorba Csaba: Adattár...*

II. RÉSZ

Az 1552. évi összeírás adatait és helyhez kötésüket lásd *Mezősi és Jakó* i. m. Bél Mátyás birtokos felsorolásai olykor pontatlanok és hiányosak.

III. §

Félegyháza = Biharfélegyháza (Roşiori)

Bihar = Biharea (várára lásd *Csorba Csaba* i. m.)

IV. §

Püspöki = Biarpüspöki (Episcopia Bihorului)

V. §

Kovacsida = Hegyközkovácsi (Cauaceu)

Pályi = Monostorpályi (Hajdú-Bihar megye)

Ujlak = Hegyközújlak (Uileacul de Munte)

Csatár = Hegyközcsatár (Cetariu)

Hodos = Jákóhodos (Hodoş)

Szalárd = Sălard

Vajda = Vaida

Szentimre = Hegyközszentimre (Sintemreu)

Vödres-Abrany = Vedresábrány (Abrămuş)

Margita = Mărgita

VI. §

Vásárhely = Fugyivásárhely (Oşorheiu)

Telegd = Mezőtelegd (Tilegd)

Pusztá Ujlak = Pusztáújlak (Uileacul de Criş)

Posalaka = Pósalaka (Poşalaca)

Telkij = Mezőtelki (Telechiu)

Örvény = Örvend (Urvind)

Czéczeke = Cécke (Teţchea)

Eskelyő = Esküllő (Aştileu)

Lugos = Alsólugos és Felsőlugos (Lugaşul de Jos, ill. Lugaşul de Sus)

Élesd = Aleşd
Tinód = Tinód (Tinaud)
Kakucs = Magyarkakucs és Oláhhakucs (Cacuciul Vechi és Nou)
Gögény = Gégény (Ghegie)
Rév = Vadul Crişului
Bonlaka = Bánlaka (Bálnaca)
Sonkolyos = Vársonkolyos (Şuncuius)
Bararka = Brátka (Bratca)
Löri = Lóró (Lorău)
Csemoháza = Csarnóháza (Bulz)
Feketető = Körösfeketető (Negreni)

VII. §

Nagy-Üregh = Nagyüröd (Nojorid)
Kis-Üregh = Kisürögd (Chişirid)
Lesch = Váradles (Leş)
Gyapiu = Gyapjú (Gepiu)
Innand = Inánd (Inand)
Szalonta = Nagyszalonta (Salonta)
Madarász = Madarász (Madaras)
Remete = Remetea
Feketebátor = Batăr
Tomasda = Tamáshida (Tămaşda)
Homok = Oláhhomorog (Homorog)
Janosda = Jánosda (Ianoşda)
Nyarszeg = Nyárszeg (Miersig)
Szekelytelek = Székelytelek (Sititelec)

VIII. §

Diószeg = Bihardiószeg (Diósig)
Székelyhida = Székelyhíd (Săcuieni)
Kiskereki = Cherechiu
Asszonyvására = Tirguşor
Ottomány = Otomani
Keserő = Érkeserű (Cheşereu)
Almosd = Álmosd (Hajdú-Bihar megye)

Nagyleta = Nagyléta (Hajdú-Bihar megye)

Bagamér (Hajdú-Bihar megye)

Ersemje = Érsemjén (Șimian)

Tárca = Értarcsa (Tarcea)

Galospeter = Gálospetri (Galoșpetreu)

Vasad = Érvasad (Vășad)

Piskolt = Pișcolt

IX. §

Esztár (Hajdú-Bihar megye)

Hencida (Hajdú-Bihar megye)

Gáborján (Hajdú-Bihar megye)

Bagonyszögh = Bakonszeg (Hajdú-Bihar megye)

Derecske (Hajdú-Bihar megye)

Tarcsa = Köröstarcsa (Békés megye)

Kokat = Kokad (Hajdú-Bihar megye)

Monostoros-Pály = Monostorpályi (Hajdú-Bihar megye)

X. §

Bagos = Hajdúbagos (Hajdú-Bihar megye)

Pocsaj (Hajdú-Bihar megye)

Kis-Maria = Kismarja (Hajdú-Bihar megye)

Nagy-kereke = Nagykereki (Hajdú-Bihar megye)

XI. §

Belényes = Beiuș

XII. §

Jánosfalva = Körösjánosfalva (Ioaniș)

Sonkolyos = Belényessonkolyos (Șuncuis)

Patrany = Petrány (Petrani)

Újlak = Belényesújlak (Uileacul de Beiuș)

Szudrics = Kisszeder (Sudrigiu)

Köszvényes = Cusuius

Vaskoh = Vascău

Poiana = Biharmező (Poiana)

Félix-fürdő (Băile Félix)

Püspök-fürdő (Băile I Mai)

Vadász == Vinători

Palota = Újpalota (Palota)

Keresztszegh = Körösszeg (Chereşig)

A helynévazanosításokhoz felhasználtuk a román helységnévtárat (Ion Iordan–Pétre Găstescu–D. I. Oancea: Indicatorul localităţilor din România. Ed. Academiei. Bucureşti, 1974). A bihari falvak egy részét is közigazgatásilag egyesítették községekben. A falu sat, a község románul comuna. A térképeken általában csak a községek szerepelnek, a község alá rendelt falvak nem. A mai közigazgatási besorolás tekintetében az idézett helységnévtár igazít el. Ennek térképmellékletein is csak a községek szerepelnek.

MÁTYÁS BÉL: DIE BESCHREIBUNG DES KOMITATES BIHAR

Csaba Csorba–Emőke Szalay

Es knüpft sich an den Namen von Mátyás Bél eine der wichtigsten, das ganze Land betreffende Datensammlungen der ungarischen Lokalgeschichte. Es ist nur ein kleiner Teil seiner am Anfang des 18. Jhs. geschriebenen Arbeit im Druck erschienen, der grössere Teil ist in Manuskript geblieben. Mátyás Bél (1684–1749), Direktor des Pressburger Liceums, dann evangelischer Geistliche machte 1723 den Entwurf zur Aufdeckung des damaligen Ungarn aus historischer Hinsicht. Das Ergebnis dieser Arbeit – in die auch seine Studenten und Söhne einbezogen wurden – ist die im Druck veröffentlichte Beschreibung von 10 Komitaten und weitere Komitatsbeschreibungen in Manuskript darunter auch die Beschreibung von Bihar.

Es lässt sich aus den Bemerkungen von Mátyás Bél folgern – in jedem Falle erwähnt er das Jahr 1726–, dass er in der zweiten Hälfte dieses Jahres das Komitat Bihar besuchte und wahrscheinlich schrieb sein Werk anhand seiner Notizen in den 20-er, 30-er Jahren. Er teilte seine Arbeit in mehrere Teile. Es handelt sich in dem ersten Kapitel um die geographische Lage des Komitates, es werden die wichtigsten Regionén, Flüsse und Gewässer aufgezählt. Dann beschreibt er die Produkten. Die fruchtbarste Region des Komitates ist das Sárrett. Der Weinbau ist an den Hügeln von Vörös Réz bedeutend. Es ist der Melone- und der Obstbau, darunter in erster Linie der Apfel- und Pflaumbau berühmt. Im weiteren behandelt er die Viehzucht. Der Viehbestand des Komitates – Rinder, Pferde, Schweine – ist zahlreich. Die Wälder und Gebirgen sind reich an wilden, die Flüsse an Fischen. Dann stellt er die zwei grössten Höhlen vor. In den Gebirgen wurde einst Bergbau betrieben, wo Messing zu Tage gefördert wurde. Die

Wiederherstellung der eingestürzten Bergwerke begann zur Lebenszeit von Mátyás Bél, sowie auch die Eisenproduktion. Die Gold-wasche, die er ausführlich beschreibt, war einst wichtig, in seiner Zeit verlor aber ihre Bedeutung.

Das folgende Kapitel beschäftigt sich mit der Geschichte der Landschaft. Sie wurde zuerst von den Dakern, in seiner Lebenszeit meistens von Ungaren bewohnt. Dann geht er wieder zum Ackerbau zurück. Er beschreibt ausführlich den Weinbau und die Ackerkultur. Er macht uns dann mit den Rumánern, mit ihren Brauchen, ihrer Tracht bekannt. Er erwähnt, dass im Komitat auch Raizen wohnen. Im weiteren geht er zur Vorstellung des Beamtenstandes über, zählt die Várader Bischöfe auf.

In dem dritten, speziellen Kapitel legt er die grösseren und wichtigeren Städte, Bürge, Marktstellen des Komitates vor. Als erste behandelt er Debrecen. Er lobt seine Grösse, zählt seine während der letzten 100 Jahren erlittenen Verwüstungen, Feuer-brünste auf. Er beschreibt die Einwohner, ihre Tracht das Kollégium, die Strassen und die Ämter. Dann geht er zur Vorstellung der Geschichte von Várád und der Burg über. Er schreibt ausführlich über die Könige St. László (Ladislaus), Mátyás (Matthias Corvinus), die Königin Isabella. Nach der Vorlegung der kleineren Bürge geht er zu den Marktstellen, Dörfer über, die nach Bezirken aufgezählt und vorgelegt werden. Zum Schluss folgt die Beschreibung der Bäder neben Várád (Püspök, Félix).

Der Hauptwert des Manuskriptes aus archeologischem Gesichtspunkt her ist auf die öden Dörfer beziehende Feststellung, die Beschreibung der Lage der Bürge am Anfang des XVIII. Jhs. Aus ethnographischen, wirtschaftsgeschichtlichem Gesichtspunkt her ist die Beschreibung der Landwirtschaft, besondere des Wein- und Tabak-baus bedeutend. Von den Städten mit er ein interessantes Bild über Debrecen und Nagyvárád. Die Vorstellung der Bäder neben Várád ist ein sehr wichtiges Dokument des ungarischen Badekultur aus dem Beginn des XVIII. Jhs.

Das lateinsprachliche Manuskript wird ohne Auslassung im Ganzen durch die Übersetzung mitgeteilt. Die Notizen beziehen sich neben den ursprünglichen Notizen von M. B. in erster Linie auf die Auflösung der Ortsnamen; sie gebén die ungarischen Ortsnamen vor 1918 und die heutigen, offiziellen rumanisehen Namen an.